

Վ Ա Յ Ո Ց - Չ Ո Ր

Ե. ԼԱՆԱՅՆՆԵՐ

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

Ցալով Վայոց-ձորի մանրամասն տեղագրութիւնն ու քարտէզը (Աղագրական Հանդէս XII) եւ առանձնապէս կանգ եւս առնուի նրա վանքերի վրայ, որովհետեւ սրանք նշանաւոր են իւր միայն պատմական, այլ և ճարտարապետական տեսակէտից: Եւ սրանց նկարագրութիւնը դատարարում եւս իւր թէ տեղագրութեան համեմատ, ինչպէս ընդհանրապէս կատարուի է, այլ ժամանակագրական կարգով, որպէսզի տեւի հեշտ լինի գծելու Վայոց-ձորի պատմութեան և ճարտարապետութեան էությունը:

Այս վանքերի լուսանկարներն առաջին անգամ (1904 թ.) եւս անձամբ հանեցի, ետեւեւ մի աւագակային խումբ այլ իրերէս և ժողովրդական բանահիւտութեան վերաբերեալ նիւթերիս հետ տարաւ նաև այդ նեղատրիւնները, ուստի 1908 թ. լուսանկարիչ նրմակովին իմ անձնական միջոցներով տարայ ինձ հետ և նրա հանած լուսանկարներին կազմեցի մի լուսանկար-ալբոմ: Դժբաղդաբար նիւթականի սղութիւնը թոյլ չէր տալիս հրատարակելու այդ լուսանկար ալբոմը ֆոտոտիպիայով, որով մատչելի կը դառնար շատերին, մինչդեռ լուսանկարչականը ձեռք բերին միայն արտասահմանի և ուսուցի յայտնի թանգարաններն ու գիտական հիմնարկութիւնները և միջանի անձնատրութիւններ, ինչպէս Վ. Ս. Սիսոյեվ, որ մեծապէս օգտուեց զրանից: Այժմ ա. Հայկանոյշ Մարտիրոսեան, Աղագրական Ընկ. խորհրդի փոխ նախագահուհին, ընկերութեան արտագրութեան ներքայ գրեց 1500 ռ. այդ ալբոմը ֆոտոտիպիայով հրատարակելու, ուստի և՛ նրա մտնրմամբ նկարագրութիւնը տպագրում ենք Աղագրական Հանդիսի այս գրքում, ցուցումներ տալով ընթերցողներին՝

պատկերները նայելու այդ ալբոմի մէջ, Եկեղեցիների յատակագծերը յատկապէս ինձ համար պատրաստել է պ. Տարազորոս Վարդանեանը, այն անձնաւորութիւնը, որ պ. Սիսոյեվի համար ես կատարել է միևնոյն աշխատանքը, եւ որովհետեւ պ. Սիսոյեվը, հակառակ Մոսկուայի Գայսերական Հնագիտական Ընկերութեան Կովկասեան ճիւղի 1911 թ. նոյեմբ. 12-ի նիստում իմ բողոքի պատճառով տուած խոստման՝ չօգտուի իմ լուսանկար ալբոմի նկարներից մինչև ֆոտոապիական հրատարակութիւնը*), մեծապէս օգտուեց. այս պատճառով եւ Մոսկուայի Հնագիտական Ընկերութեան նախագահուհի կոմսուհի Ուլարովան, լսելով իմ բողոքը, դրեց իմ արամադրութեան. ներքոյ այն արձանագրութիւնների և օգնամենտների քիչաները, որ շինուած էին իմ լուսանկարներից և այն յատակագծերինը, որոնք յատկապէս պատրաստել էր նաև ինձ համար պ. Տարազորոս Վարդանեանը՝ իմ խնդրով կրկին անգամ այցելելով այդ վանքերին:

Այստեղ տպուած արձանագրութիւններն իրենց լուսանկարներով մտել են իմ «Հայկական արձանագրութիւններ» աշխատութեան մէջ եւ, որ արժանացաւ Լազարեան հեմարանի Քանանեան մրցանակին 1914 թուին:

*) Известія Кавказскаго Отдѣленія Императорскаго Московскаго Археологическаго общества. вып. III, стр. 64.

ՆՅԱՆԱԻՈՐ ՎԱՆՔԵՐ

ՅՆՅԵՎԱՆՔ

Տեղադրութիւն.—Վայոց-ձորի ամենաէին և ճարտարագիտական տեսակէտից բաւական նշանաւոր այս վանքը տեղաւորուած է Սրփաշայի հրաշագեղ հովտում, Գնդեվազ գիւղից հազիւ վէս կիլիմետր հեռու (Տես Այբոմ պատկեր I. 1.):

Այստեղ միանգամ ևս շեւտում է այն հանգամանքը, որ մեր վանքերը մեծ մասամբ բարձրանում են բնութեան սքանչելի տեսարաններով օժտուած վայրերում, չէ՞ որ գեղարուեստը բարձրացընելով մարդու հոգին, տանում է դէպի գեղեցկութեան տիպարի պաշտամունքը:

Սա մի անդնդախոր ձոր է, որի միջով դաւարւում է հարիւրամեայ ընկուզենիների և ծիրանիների հովասուն սաղարթների հովանաւորուած արծաթափայլ Արփաշայը: Զորի եզրին բեւեռուած խոխոմածիգ ժայռերի խոռոջների ձեղունների'ց վիժուող բիւրեղանման ցայտերը խաղալով ժայռի ամէն մի ծերպից կենդանութեան գիմող բոյսերի երփներանգ տերևների և արևի կենսատու հաճանչների հետ՝ ձայնակցում են բնութեան հրապոյրով հարբած թռչունների դայլայլիկին:

Յիրուի գեղեցկութեան մատանի է այս ձորը, որի ակը կազմում է Սոփիա տիկնոջ պարզեւած Գնդեվանքը, այժմ դարերի փուռց փայլը կորցրած:

Մի սաստիկ քարքարոտ հանապարհ Գնդեվազ գիւղից որսապառոյտ իջնում է մինչև Գնդեվանքը:

Պատմական տեսութիւն.—Այս վանքի մասին Օրբելեանը հետեւեալն է պատմում (Գլ. V.):

Սիւնեաց Սմբատ իշխանի երանելի ու բարեպաշտ կին Սոփիան, (որ Դերենիկ Արծրունու աղջիկն էր), ուխտ է գնում այն խորամար վայրը, որ Գնդեվանք է կոչւում, ուր կային սուրբ

վկաների բազմաթիւ նշխարներ, և ուր ընական էին միայնակեացներ: Տիկինը սաստիկ հաւանելով տեղին, մտածում է մի եկեղեցի կանգնել այդտեղ: Գիշերը ա. վկաներն երևում են նրան և խնդրում կատարել մտադրութիւնը: Ուստի և անմիջապէս քարտաշներ է կանչել տալիս և սկսում շինութիւնը, վերակացու կարգելով Սահակ քաւանային և զործակալ Նդիշա քաւանայ նկարչին, իսկ վանքի աւարտման հոգարարութիւնը յանձնում է Յակոբ անուանով միսին: Իւր ճգնութեամբ փայլում էր այստեղ նաև Սուփան Գնդունին: Շինում են Աստուտունը և նկարներով զարդարում առաստաղն ու պատերը և մեծահանգէտ ժողովով օրհնում են ու անուանում ա. վկաների անունով և ընկեցնում են այդտեղ պաշտօնեաներ ու կրօնաւորների բազմութիւն: Նաև ամբողջ ձորի պաշտօնաւոր տեղերում շինում են անապատներ և ընակեցնում նրանց մէջ ճգնաւորներ: Երանելի տիկինն անուանում է այս վանքը Գնդովանք, և շինում է վանքի վերն, քարի գլխին, մի գիւղ և ժառանգութիւն է տալիս եկեղեցուն, ազատ կացուցանելով ամէն տեսակ հարկերից: Եւ այս լինում էր Հայոց 385 թուին (Քրիստոսի 936 թ.): Նոյնպէս այս վանքին է յատկացնում Աւար գիւղը: Իսկ ամբողջ ձորը վերից վայր մինչև Գալղաշի քար ասուած տեղը հրամայում է պտղատու ծառեր տնկել և այգիներ ձգել: Ապա գրում է իւր յիշատակարանը, որ վերջանում է հետևեալ գեղեցիկ բացատրութիւնով.

Մասանի եւ անակն Վայոց ձոր, շինեցի զսա եւ եղի ակն ի վերայ:

Մի քանի տարի յետոյ, Հայոց 448 թ. (Քր. 999 թուին) Քրիստափոր վանահայրը շինում է եկեղեցու գաւիթը, նաև երանելի և սուրբ հայր Գուրգէնը ևս մեծ յիշատակներ ունի այդ վանքում: Շատ տարիներ յետոյ, 1008 թուին, այս վանքի վանահայր Տէր Սարգիսը Զկնարած գետից ջուր է բերում վանքը:

Այս մենաստանը շատ անգամ վերանորոգուած է, սակայն վերանորոգողներից միայն երկուսի անուններն են յայտնի, մինը՝ մի ոմն Գրիգոր, 1309 թ. և միւսը՝ Պետրոս վարդապետը, 1671 թուին: Վերջինս շինել է նաև գիւղի եկեղեցին:

Հատուկտոր արձանագրութիւններից և Օրբելիանի վկայութիւններից երևում է, որ վանքի առաջնորդներ եղել են.

Սուփան Գնդունին, 930 թուականից առաջ.

931—6 Հայր Սարգիս.

999 Քրիստափոր.

... Գուրգէն.

1008. Սարգիս Բ.

1307. Գրիգորէս.

? Առաքել.

1685—91. Տէր Պետրոս.

1875. Յովնանէս Տէր Յարութիւնեան.

... Պետրոս վարդապետ Տաթևացի.

1899 մինչև 1916 թ. Մամբրէ վարդապետ Յովնան-
նիսեան Ռչաունի, Նոր զիւղից:

Այս վանքի մասին Գնդեմազցի Մարտիրոս Գրիգորեան ին-
նսուն և հինգ ամիսյ ձերունին, որի հայրը 120 տարի էր ապրել,
պատմեց ինձ հետևեալ աւանդութիւնը:

Գնդեմազի վանքի տեղում Նախավայի անունով մի ուխտա-
տեղի է եղել, ուր ուխտ է եկել նաև Սմբատ Թաղաւորի կի՛ն՝
Սոփիա տիկինը: Սա կամեցել է այստեղ մի վանք շինել և նոյն
զիշերն երազում տեսել է՝ մի մարդ, որ ասում է իրեն. «Սո-
փիա խանում, այդ բանը որ մտածեցիր՝ կատարի՛ր: Տիկինն
առաւօտեան ձեռնարկել է վանքի շինութեան և երբ աւարտել է՝
հրաւիրել է այս ձորի այրերում ճգնող ճգնաւորներին այդ տեղ
տեղափոխուելու: Սրանց մէջ եղել է նաև Օվանէս անունով մի
ճգնաւոր՝ որ չափազանց ձեր լինելով չի կարողացել կանգնել և
միշտ նստած է ագոթի, այս պատճառով էլ նրան կոչել են Գունտ
Օվանէս: Սա դառել է վանքի առաջին վանաւորը, այս պատ-
ճառով էլ վանքը նրա անունով կոչուել է Գունտ Օվանէս—Գըն,
ասովազ: Մի առ ժամանակից յետոյ էլ այստեղ եղել են Պետրոս
անունով մի քահանայ և Սարգիս անունով մի վարդապետ:
Սրանք խորհուրդ են արել, որ վանքի մօտ մի գիւղ ձգեն, որ-
պէսզի նրա արդիւնքով վանքը կառավարուի: Պետրոս քահանան
շինել է մի եկեղեցի, իսկ Սարգիս վարդապետը երեք տարի շա-
րունակ տնազին ծախսեր անելով արեւ է փորել, որ ջուր բերէ.
բայց ջուրը չի եկել: Վերջը մի գիւղեր երազում տեսել է մի
մարդ, որ ասել է, թէ արի ցոյց ասմ, թէ որտեղից
պէտք է արխը ձգես՝ որ ջուրը գայ: Եւ տարել, ցոյց է տուել:
Սարգիս վարդապետն առաւօտը վեր է կացել, այդ ցոյց տուած
տեղով արեւ փորել տուել և ջուրը բերել: Այդ օրուանից այդտեղ
գիւղ է հիճուել:

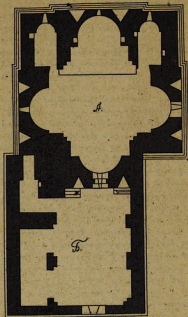
Վանքը երկար ժամանակ չէն է եղել, բայց յետոյ Շահ-Արա-
աւ տներով է և զնդեմազցիներին գերի տարել:

Վերջի տարիներս միայն Խաչիկից և Կնիշիկից հայերը
հաւաքուել են և Թուրքերից հետո մի առանձին թաղ կազմել:

Վանքի նկարագրումիւնը.—Վանքը շինուած է սև, արա-

տաշ քարերով. բաղկացած է մի եկեղեցուց և մի գաւթից: (Տես Աւրում I 2):

Եկեղեցին արտաքուստ գրեթէ քառակուսի է (12×11 մետր), իսկ ներքուստ (10×9 մետր) խաչաձև. (տես նկ. 1) չորս թևերն էլ կիսաբոլոր են: Արևելեան կողմն ունի երկու խորան (3×5 մ. և մօտ 3 մետր բարձր.), որ ըստ երևութիւն յետոյ են շինուած, այնպէս որ եկեղեցին սկզբում արտաքուստ ևս խաչաձև է եղել, միայն այս խորանները և գաւթը շինելով դառել է քառակուսի: Եկեղեցու սեղանը մի մետր բարձրութեան է և երկու կողքերից երեքակտան աստիճաններ ունի: Գոգակը կամարակապ է և կիսաբոլոր, զարդարուած նկարներով, որոնցից մինը՝ ս. Աստուածածինը՝ դեռ ևս նկատելի է (տես նկ. 2):

Նկար 1

Ներքի վրայ բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, որոնց վրայ բարձրանում է գմբեթը, և որոնց միացման տնկիւններում քանդակուած են չորս աւետարանիչների յատկանիշները:

Արտաքուստ բոլոր պատերի մէջ ևս կան երկական ներսան-

Եկեղեցին ունի չորս քառանկիւնի որմնասիւն, իւրաքանչիւրը երեք կիսասնից բաղկացած, որոնք հանգչում են քառանկիւնի խարիսխի վրայ և վերջանում նախ կիսաբոլոր և ապա քառանկիւնի խոյակով:

Այս չորս որմնասիւ-

կուած. հարաւային և արեւմտեան պատերի մէջ բացուած են մի մի դուռ, որոնցից արեւմտեանը թէ աւելի լայն է ($1,50 \times 1,10$ և $2 \times 0,88$ մետր) և թէ աւելի գեղեցիկ: Եզրափակ երեք կիսասիւնների վրայ բոլորում է մի կիսաբուրդ կամար, որի վերև կանգնած է մի գեղեցիկ խաչարձան, իսկ սրանից բարձր բացուած է

Նկար 3

մի պատուհան, ունենալով աջ ու ձախ կողքերին մի մի խաչքար: Հարաւային դրան վերև ևս կայ մի պատուհան, պայտառն ևս կամարով. նկատելի է, որ սա վերաբերում է վերանորոգութեան ժամանակին, ժանաւանդ որ սրա վրայ կայ մի խաչքար, որ ոչ թէ կանգնեցրած է, այլ ազնդ կերպով պառկեցրած իբր շինութեան քար: Մի գեղեցիկ վարդազարդ էլ բարձրանում է հիւսիսային պատի երկու ներսանկուածների միջև:

Գմբէթի թմբուկը տասնվեց անկիւնանի է, բաւական լայն, 4,5 մետր տրամագծով և ցած, միայն 2,2 մետր բարձրութեան, զարդարուած չորս փոքրիկ պատուհաններով. վերջանում է կոնաձև, 2,2 մետր կաթողիկէով, որ այժմ փոքր ինչ քանդուած է:

Նկեղեցու բարձրութիւնն է 11 մետր, 6,5 մետր մինչև գլմբէթը:

Եկեղեցին հանգչում է երեք տասիճաններով բարձրացող հիմքի վրայ:

Գաւթը գտնուած է եկեղեցու արեւմտեան պատին կից և բռնում է ոչ թէ ամբողջ, այլ միայն նրա $\frac{2}{3}$ մասը, այն էլ ճշ թէ մէջտեղում է շինուած, այլ բաւական յետ, այնպէս որ հարաւային կողմից մօտ մի մետր յետ է, իսկ հիւսիսային կողմից մօտ $\frac{1}{2}$ մետր անցկացած (տես նկ. 1 Ե.):

Սա ևս շինուած է սև, օրրատաշ քարով: Երկարութիւնն է 7 և լայնութիւնը 6 մետր: Սա թաղակապ է եղել, որի ձեղունի մեծագոյն մասը այժմ արդէն խոնարհուած է: Այս դաւթի հիւսիսային կողմում մի ամբողջական և երեք կիսասնների վրայ բլուրում են երեք կիսաբոլոր բաց կամարներ: Սրանցից առաջինը, որ կից է եկեղեցու պատին, և որի վերայ կայ մի գեղեցիկ վարդազարդ, ծառայում է իբրև դուռ այն թաղակապ խորանին, որ շինուած է եկեղեցու հիւսիսային պատին կից, դրսի կողմից: Միւս երկու կամարները բացում են նոյնպէս թաղակապ, 4,5 մ. երկարութեան և 1,5 մետր լայնութեան շէնքի մէջ, որի արեւելեան պատում կայ մի քառանկիւնի պարհան, իսկ արեւմտեան պատում՝ մի նեղ և երկար պատուհան:

Այս կամարների և սեան հանդէպ, հարաւային պատի վրայ, բարձրանում են նոյն ձևի և նոյն մեծութեան որմնասիւններ, ուրոնց վրայ բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, կազմելով 40 հարիւրամետր խորութեան խորշեր:

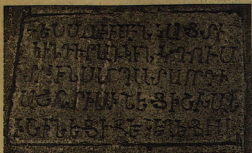
Գաւթի արեւմտեան պատի մէջ բացւում է մի դուռն, պատանակ կամարով պատած, կողքերին մի մի խաչ և բարձրում՝ մի նեղ և երկար պատուհան:

Գաւթի մէջ, եկեղեցու արեւմտեան պատի երկու ներսանկուածներում գետեղում են մի մի կարմիր, գեղեցկաքանդակ խաչքար, որոնցից աջակողմեանն այժմ վայր է ընկած:

Վանքը շրջապատուած է պարսպով, որ ունի երկու դուռն. սրանցից արեւմտեանի վրայ շինուած է գիշերադահի մի սննեակ: Գարսպի մէջ, եկեղեցու հարաւային կողմում, կայ մի ընդարձակ նկուղից, 8 խցից և մի դռնից բաղկացած մի ամուր շէնք, որ այժմ էլ կանգուն է: Այս շինութեան առջև եղել է մի աղբիւր և աւազան, սակայն այժմ աւազանը քանդուած է, իսկ աղբիւրը քղիւում է պարսպից դուրս, արեւելեան դրան մօտ:

Գնդեվանքին իբր սեպականութիւն այժմ համարւում է մի միայն պարսպի պարփակած տեղը, ուր պարտէզ և այգի է ձեռնուած:

Արձանագրութիւններ. — Եկեղեցու հարաւ-արեւմտեան ան-
կիւնում, արտաքուստ (Տես նկ. 3)։

Նկար 3

Ես Սոփի տինկաց տիկին, Դերանկին դուստր կին
Սմպատա որդի Աշոտի Սիւնեց իշխանի շինեցի զեկեղե-
ցիս։

Սրանից բարձր՝

Մատանի էր անակն, եղեր Սիւնեաց Սոփի տիկին։

Եկեղեցու հարաւային պատի վրայ. (Տես նկ. 4)։

ԹՁ թվականիս (= 931) ես Նղիշայ երէց և նկարիչ
արարի առաջնորդութեամբ Սարգիս բահանայի որբ կար-
դայր Տէր ողորմէ ասացէք։

Մի խաչքարի վրայ.

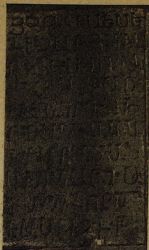
Հայր Ստեփաննոս կանգնող սբ նշանիս յաղօթս յի-
շեցէք ի Գրիստոս Յիսուս, ի թվին ՆԺՁ (= 967) շինե-
ցաւ սբ. խաչս։

Մի նիւ խաչքարի վրայ.

Զհայր Ստեփան կանգնող սբ. նշանիս յաղաւթս յի-
շեցէք ի Գրիստոս Յիսուս ՆԺՁ (= 967) թվին շինեցաւ
սրան։

Եկեղեցու արեւմտեան դրան ձախ կողմը (տես նկ. 5)։

Կաման Այ. ես Դրիգորէս նորոգեցի զսբ. վկայքս
ի փրկութի հոգո իմոյ Առաքելն և այլ միաբանքս օտհ-

Նկար 4

մանեցին ինձ Բ. պատ.
Աւագ. Եշար. կատարիչ-
քըն ահին յԱյ խափա-
նողքն դատին ի Տէ թվ.
ՉԾԸ (=1309) զը. զըիչ

12.

Եկեղեցու հարաւային
կողմում կայ մի գերեզմա-
նաքար հետեւալ տաղանա-
գրով. (նկ. 6),

Այս է հանգիստ պա-
րոն Աւարին որ կար-
ճարեա ի + ելաւ առ
անդառամ պսակն. նա
էր որդի պրն. Ամիր
ղուլին եւ թոռն պարոն
Շահմասուրի թվ. ՌԺԶ
(=1567) Շանդամաղն,
Մուրայիլն, Հարապետն
հիշէք ի Քս.

Եկեղեցու արևմտեան դրան կամարի մէջ տօրացրած և այժմ
կոտորուած ընկած խաչքարի վրայ քանդակուած է Քրիստոսի,
սրբերի, Թուռնների և ձկների պատկերներ և ներքևում գրուած.

Ես Ղարտաշս կազմեցի... Մայիլխամին կողակցի.
թվկ. ՌԻԲ (=1573).

Եկեղեցու արևմտեան պատի ձախակողմեան ներսանկուա-
ծում կանգնեցրած կարմրագոյն խաչքարի վրայ. (Տես նկ. 7),

Պաշս բարէխաւս կանցա իր որդոցն
իւրոց. ես Վարդանս կազմեցի թվ. ՋԸ (=1459),

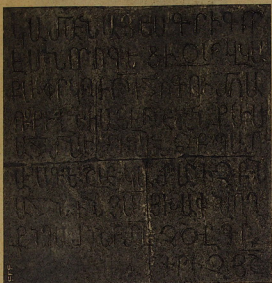
Եկեղեցու արևմտեան ճակատին, մի խաչքարի վրայ.

Պաշս Սարգսի առաջնորդի եկեղեցույ է.

Գաւթի հիւսնային պատի սեան վրայ.

Անվամբն Այ ես Աշոտ Բուկայ որդի Ած ինձ ողոր-
մեցաւ իմ աւագ որդին ի Քս. փոխեցաւ. ես տվի զմեծ
այգի Ըխրատանին հողն յեկեղեցիս. ի տարին Բ. աւր-
ժամ զնոր կիրակէն առնին Հասա...

1875 թուին Յովնաննէս վարդապետ Յարութեանեանը Գընդեվանքում գտել է ողջ ձէ ամաններ, կաթսաներ, ունեւրներ, զանգակ, բուրվառ, ծնծղայ և այլն, որոնք յայտնի չէ, թէ ճւրհէն այժմ, Սրանցից մի քանիսի վրայ եղիլ են հետեւեալ արձանագրութիւնները*).

Նկար 8

Ծնծղայի վրայ.

Յիշատակ է Դնդեվանայ սուրբ նախավկայի. թվ. ՌձԽ. (=1691).

Մի գանդակի վրայ.

ՉԾԶ. (=1307). ՉՍարկաւադ քահանայ յիշէր ի Բրիստոս, որ ստացաւ զսա:

*) Արիւն. Սիսական. էր. 107.

Պղնձէ ամաններէ վրայ.

Յիշատակ է Գնդեվանա Սուրբ նախավկին.

Պղնձէ բուրվառի վրայ.

Պղնձ

Յիշատակ է Ծատուրի որդի Ակոբին, որ եա ի զուռն
նախավկային.

Ծ Ը Խ Ա Յ - Ք Ա Ր

Տեղադրութիւն.— Յախաց-քարի բարձրանշակ և սուրբ առաքինարան: Վանքը գտնուում է Էրզրումի և Ալազանի գետերի միջև բարձրացող մի երկարաձիգ լեռան հարթ գագաթին, Թազադոնդուրան լեռան հիւսիսային կողմը, Սմբատայ բերդից (տես արժամ III. 3) հիւսիս, փոքր ինչ բարձր գիրքի վրայ:

Նկար 7

Նի տակով, 1041 թուին, Գագիկ ք. Թազադոնդուրան ժամանակ,

Ճանապարհը դէպի Յախաց-քար բարձրանում է Էրզրումի գետի միջից, և կամ Ալազանից. Հափազանց դժուարեւանելի է և նեղ:

Պատմական. տեղադրութիւն.— Այս վանքը կոչւում է Յախաց-քար, կամ Յախա-քար, և երբեմն, մանաւանդ արձանագրութիւնների մէջ, գրուել է նաև Յաղաց-քար: Այժմ յայտնի է առաւելապէս Ղոշա (ղոյգ) վանք անունով, որ գրուած է Թուրքերից, ինկառ առնելով միմեանց մօտ կանգնած զոյգ եկեղեցիները:

Ըստ Ասողկի Յախաց-քարի վանքը հիմնուած է թի ձեռն հօր Ստեփանոսի Ժ. դարի կիսին, Աբաս Բագրատունու Թագաւորութեան միջոցին: Մօտ մի դար յետոյ, Ստեփանոս Օրբելեա-

«հայր ոմն վանիցն Վարդիկ շինէ պայծառ եկեղեցիս երկու 'ի հանգստարանի առաջին սուրբ հարցն, զմին զմբէթայարկ յանուն սրբոյ Կարապետին, և զմիւսն սաղաշէն, հրաշալի յօրինուածովք», որ ըստ արձանագրութեան՝ կոչուել է ս. Յովհաննէս:

Բացի այս երկու եկեղեցիներից, սրանց մօտ, հազիւ հարիւր մետր հեռու, կան ուրիշ երկու եկեղեցիներ ևս, ս. Աստուածածնի և ս. Նշան, որոնց շինութեան թուականն անայտ է, միայն վերանորոգուած են 1222 թուին մի ոմն Գրիգորի ձեռքով:

Եկեղեցիների վրայ եղած արձանագրութիւններից երկուսն է, որ 1061 թուին Տարսայիճ իշխանը նուիրել է այս վանքին Յախաց-քարի հողը. Գեղարքունիքում Գռոնի գիւղն, և Մճռակա-ձորում իւր ձեռատունկ այգին: Եւ այդ ժամանակի վանքի առաջնորդ Տէր Գրիգորը միւս միաբանների հետ՝ այդ նուիրարե-րութեան պատճառով սահմանել են տարեկան երկու պատարագ, մինը Տարսայիճին, միւսը նրա երկրորդ կնոջը՝ Մինա խաթունին: Այս նուիրարերութեան մասին վկայում է և Լիպարիաի որդի Ստեփանոս Օրբելեանը իւր պատմութեան մէջ *):

Տարսայիճ իշխանն ուրիշ վանքերի հետ Յախաց-քարն էլ ժառանգութիւն է թողել իւր որդուն՝ Սիւնեաց Ստեփանոս եպիսկոպոսին:

1317 թուին Գոռի թոռ և Հասանի որդի Եաչին իւր ձեռա-տունկ այգին է նուիրել այս վանքին:

Նոյն 1317 թ. Գրամիկ անունով մինը մի ուրիշ այգի է նուիրել այս ուխտին:

1376 թ. մի ոմն Սամսոնի որդի իր ամուսնու հետ թողել է այս վանքում իւր որդի Սամսոնին և այս առիթով նուիրարերու-թիւն արել:

1462—3 թուին գրուած մի աւետարանի յիշատակարանում ասուած է. զրեցաւ շինող հովանեաւ ս. Աստուածածնի և սուրբ Կարապետիս, երկնանման կաթուղիկէիս. իսկ սրանից 25 տարի առաջ գրուած է մի շարական շի դաւառիս Եղեղեաց, ի վանս Յաւղաց-քար, ընդ հովանեաւ կենարար ս. Նշանիս... ձեռամբ Մանթէոս քահանայի,**) Գուցէ սխալմամբ է գրուած Յաւղաց-քար:

Ոչինչ յայտնի չէ այս վանքերի մասին XVI դարից սկսած, սակայն ներքին վերանորոգութիւններից, ինչպէս ձեռքից, նկա-տելի է, որ կեանքը դադարած չէ եղել: Այժմ բոլորովին անխնամ է թողնուած և մօտակայ Ալազեագի թուրքերը սրանց մէջ ոչխոր են պահում:

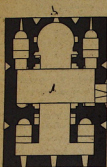
*) Սա. Օրբ. զր. 42.

**) Ալիշան, Միտակն. եր. 157.

Այս վանքի եկեղեցիներից նշանաւոր են ս. Յովհաննէսն և ս. Կարապետն իրենց չքնադ ջանդակներով և ս. Աստուածածինը իւր յատակադնով, որ բաւական նման է ս. Հռիփսիմէի և Աղթաժարի եկեղեցիներին:

Վանքի նկարագրութիւնը.—Յախաց-քարի վանքը բաղկացած է չորս եկեղեցիներից. սրանցից ս. Կարապետն ու ս. Յովհաննէսը կանգնած են միմեանց մօտ, իսկ ս. Աստուածածինը և ս. Նշանը սրանցից մօտ հարիւր մետր հեռու, դարձեալ միմեանց կից և առանձին պարագով պատած:

Ս. Կարապետ, —(Տես ալրում IV, 4) Շինուած է կարճբաւոյն, սրբատաշ քարից. երկարութիւնն է 10 մետր, լայնութիւնը 6½,

և բարձրութիւնը մօտ 9 մետր (ներքուստ երկ. 8,5, լայն. 5 մետր): Ճարտարապետական տեսակէտից սա

այս վանքի ամենազեղեցիկ շէնքն է: Ներքուստ եկեղեցին անսխիւն է և խաչաձև: Ունի մի սեղան և չորս խորան, որոնցից երկուսն արևմտեան կողմը: (Տես նկ. 8 և 9): Չորս որմնասիւնների վրայ բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, կրելով իրենց վրայ գեղեցիկ կաթուղիկէն:

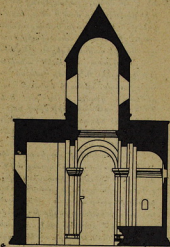
Որմնասիւնները բաղկացած են երկու կիսաբոլոր և սրանց միջև մի քառանկիւնի կիսասիւններից, յանգած կիսաբոլոր և քառանկիւնի պատուանդանի վրայ և վերջացած նոյնպիսի, միայն հակադիր խոյակով: Կիսաբոլոր և կամարակապ կողակի (abside) մէջ տեղում բացւում է մի պատուհան: Սեղանի սանդուխտներն ոչ թէ կողքերից, այլ մէջ տեղից են: Սեղանի ճակատը զարդարուած է չորս կամարներով, որոնցից իւրաքանչիւրի մէջ կայ մի մի բարձրաքանդակ սափոր: Խորանների մէջ կան մի մի բոլորաձև սեղան, վե՛մ ջարձով, և մի մի փոքրիկ պատուհան: Խորանների վերև նկատելի են զաղանի պահարաններ: Եկեղեցու յատակը սալատակած է:

Արտաքուստ՝ արևելեան պատն ունի երկու ներսանկուած, որոնց միջև բացւում է մի փոքրիկ պատուհան, միջանի շատ գեղեցիկ շրջանակներով շրջապատուած: Խորանների տեղում բացւում են մի մի փոքրիկ պատուհան, կամարակապ և վարդանման ջանդակներով զարդարուած:

Հարաւային պատի մէջ (տես Աւրում III. 4) ևս կան երկու ներսանկուած, գեղեցկաքանդակ կամարով: Մրանց միջև բացուած է մի դուռ, պարի շրջանակով, միայն ուղղաձիգ կամարը զարդարուած է ողկոյզանման և այլ գեղեցիկ քանդակներով:

Դռան վերև բացուած է մի ոռոգան՝ երկու համակենտրոն շրջանակներով և սրանց մէջ՝ դնդակներ:

Սրա ձախ կողմում կայ մի շատ գեղեցիկ ցածրաքանդակ, քնատարած մի արծիւ՝ մագիլներէ մէջ մի խոյ բռնած—Մամիկոնեան իշխանների դրոշմը: Ափսոս որ արծուի գլուխը այժմ կոտրուած է:

Նկար 2.

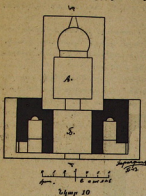
ինչ ներքև, խորանների վրայ կան մի մի փոքրիկ պատուհան, կամարակապ, միայն ոչ միևնոյն բարձրութեան վրայ, այլ աջակողմանը փոքր ինչ ցածր: Վերջինիս վերև, իսկ ձախակողմանի կողքին, կանգնած են միևնոյն բարձրութեան վերայ մի մի գեղեցկաքանդակ խաչքար:

Հիւսիսային պատի վրայ ներսանկուածներ չկան, և ոչ էլ:

Նոյն սեղանի աջ կողմում եղել է մի ուրիշ ցածրաքանդակ՝ մի մարդ, որ բռնած է այս եկեղեցու կաղապարը: Այս ցածրաքանդակն այժմ ընկած է այս պատի առջև, միայն մարդու գլխի մասը կոտրուած է (տես աւրում III. 4.):

Արևմտեան պատի մէջ տեղում, (տես աւրում պատկեր IV. 5) բարձրից, բացուած է մի երկնք պատուհան, կրկնակ շրջանակներով եզրափակուած և սվաստիկային քանդակներով զեղազարդուած: Այժմ պատուհանի վերին, ձախ մասը քանդուած է: Այս պատուհանից փոքր

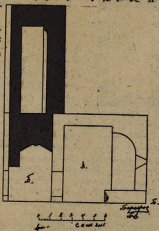
պատուհան, միայն բարձրում, երկու մետրահասի միակտոր քարի վրայ քանդակուած է մի առիւծ, որ առաջի թաթերով յարձակուած է մի ցուլի վրայ: Եկեղեցու զմբէթը զլանաձև է, կոնաձև կատարով, առանց խաչի, և զարդարուած չորս, նեղ և երկար պատուհաններով:

Նկար 10

ուած է կարմրուային, սրբատաշ քարերից:

Ս. Յովհաննիսի եկեղեցու երկարութիւնն է 5 մետր, լայնութիւնը $2\frac{1}{2}$ մետր, և բարձրութիւնը՝ 4 մետր: Եկեղեցին սաղաշէն է, ներքուստ անսիւն և թաղակապ: Խորաններ չունի, այլ միայն մի սեղան, որի երկու կողմում բարձրանում են քառանկիւնի որմասիւններ՝ կրելով մի կիսաբոլոր կամար: Առտաքուստ, արևելեան պատի վրայ կայ մի ուղաս, միանգամայն նման սուրբ Կարապետի վրայ եղածին: Միւս պատերը միապաղպղ են, առանց որևէ քանդակի:

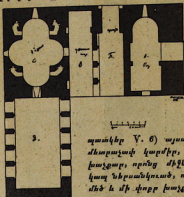
Նկար 11

Որմամբան կողմը, միակ պարզ դռան առաջ, ձգւում է դռէիթը, 3 մետր երկարութեամբ և նոյն լայնութեամբ: Գաւիթը նոյնպէս

անսխան է և ձեռքունը աստղաձև քանդակներով զեղազարդուած։
Գաւթը ևս ունի միայն մի դուռն, արեմտեան կողմում,
նոյնպէս շատ պարզ։

Գաւթի կտրին կայ մի ուրիշ մատուռ, թերևս ս. Նշան ա-
նունով, որ իսկապէս կաղմում է այս շէնքի առանձնատուակ,
ուշագրաւ մասը։ Այս մատրան երկարութիւնն է 2 մետր, լայնու-
թիւնը $1\frac{1}{3}$ մետր և բարձրութիւնը 3 մետր։

Ներքուստ անսխան է, թաղակապ, ունի միայն մի կիսարուոր
սեղան, վէժ քարով։ Մի դուռ բացուած է հիւսիսային կողմում՝ գաւ-
թի կտրան վրայ. մի քառանկիւնի պատուհան կայ արևելեան պա-

Նկար 12

տի մէջ և մի ուղղա-
արեմտեան կողմը։
Կտրան փռածքներից
կարելի է ենթադրել,
որ չորս սիւների վը-
րայ բարձրանալիս է
եղել մի փոքրիկ զան-
գակատուն։ Այս մատ-
րան ամենագեղեցիկ
մասը արեմտեան ճա-
կատն է (Տես Ալբում

պատկեր V. 6) այստեղ կանգնած են երկու
մետրաչափ կարմիր, գեղեցկաքանդակ երկու
խաչքար, որոնց միջև կայ մի երկկամարա-
կապ ներսանկուած, որի մէջ կանգնած են մի
մեծ և մի փոքր խաչքար։

Աստուածածնի եկեղեցին.—Ս. Կարա-

պետի եկեղեցուց մօտ հարիւր մետր դէպի արեմուտք գտնուած
են երկու ուրիշ եկեղեցիներ, առանձին պարսպով պատած։ Այս
պարսպի արևելեան մասը մեծ մասամբ դեռ ևս կանգուն է, և
սրա հարաւային ծայրում բացուած է մի մեծ դուռն, (նկ. 12)
որի կամարի վրայ դեռ ևս մնում են սրբատաշ քարից շինուած
մի փոքրիկ մատրան կիսաւեր պատերը։ Դռան երկու կողմին
կանգնած են մի մի եկեղեցի, այժմ կիսաւեր։

Արձանագրութիւններից երևում է, որ այս եկեղեցիներից
հիւսիսայինը (նկ. 12 Ը.) կոչուել է ս. Աստուածածին։ Եկեղեցին
ներքուստ անսխան է, անկիւնները բուրբաձև, ինչպէս Հռիփսիմէի
եկեղեցին. թաղակապ, մի սեղանով և չորս խորաններով, որոն-
ցից երկուսն արեմտեան կողմը։ Արևելեան մասի խորաններից
հիւսիսայինը բացուած է ուղղակի սեղանի վրայ, Եկեղեցու եր-

կարութիւնն է արտաքուստ՝ 9, ներքուստ 7,60 մետր. յայնու-
թիւնը արտաքուստ 6, ներքուստ 7,25 մետր. բարձրութիւնը
6,5 մետր։ Այս եկեղեցին հարաւային դռնով հաղորդակցուած է
մի մատարան հետ, որ կամարակապ սիւներով մի թաղակապ շէնք
է և ունի մի սեղան՝ վէժ քարով։ Այստեղ մի գեղեցկաքանդակ
գերեզմանի վրայ խնդրուած է յիշել «Ջաղնիւն յընարեալսն և
գըթն ի զարականսն զպարոն Ուքանն» (թուին 246=1326)։

Նոյն եկեղեցին արևմտեան դռնով էլ հաղորդակցուած է մի
ընդարձակ, կամարակապ գաւթի հետ, որի մէջ կան միջանի գե-
րեզմանաքարեր և մի մեծ խաչքար։

Գարպասի հարաւային կողմի եկեղեցին (նկ. 12 ձ.) անսիւն է,
թաղակապ և առանց խորանների. երկ. 9,5 լայն. 4,25 մետր։

Այս եկեղեցիների շուրջը, պարսպի մէջ կան բաւականաչափ
խցերի հիմնապատեր, ինչպէս նաև ձիթենանքի երկու մեծ քար։

Արձանագրութիւններ.— Ս. Կարապետի եկ. արևմտեան
պատի վրայ ներքուստ.

Թվին ՈՀԹ (=1230) յիշեցէք ի Քս.

Ս. Կարապետ եկեղեցու հարաւային դրան կամարի վրայ.

Տը. Ած. ողորմեայ Գազկայ ի բում գալստեանդ և
պահեա ի շարէ.

Սրա ներքև կայ մի եղծուած արձանագրութիւն, որի շա-
րունակութիւնը կազմում է դրան աջ կողմում ձգուող երկու
տողը՝

Յաւտարաց, մասնուրաժին ընդ Յուդայի եղիցի.
Աստուածածին տաւնին.

Սրա ներքև.

Ողորմեայ Քս. Ած. Վարդկայ ՚ի բում գալստեանդ
արպէս աւագակին ի խաչին և մաքսաւորին ի տաճարին.
Ես Վարդիկ հայր ստացայ զսը. Կարապետս. արդ որ սը.
Սարգիսն աւր յայս Ե. եկեղեցումս ժամ Վարդկա շառնէ
սը. Կարապետէս եղիցին նզովեալ իսկ առնելին աւրը-
հնեալք եղ. յԱյ.

Ներքև՝ հարաւային պատի վրայ.

Ժ թվին 2.. (=1251) Այս գիր ճշմարիտ յուսոյ յի-
շատակ հոգւոյ... Տաքսայիճի իշխանաց իշխանի, որդի
մեծին Լիպաբիտի, եղբայր Սմբատայ արքայի կողմնա-
կալի այսմ նահանգի, որ իշխեցաւ է ի Բարգուշատայ

մինչ ցԳառնի սահմանը մեր Երասխայ, մեր յոյս Քրիստոս է... զհոգւոց մերոց տուար ի սուրբ ուխտս զԾախաբարի հողն ի հայրենեաց մերոց, ի Գեղարբունի զգեղն Գառնի և ի Մճռակաձոր զմեր ձեռատունկ այգին Ա...ութիից. Սպասաւորք Տէր Գրիգոր և այլ միաբանք սահմանեցին Ջատկի սուրբ տաւին, առաքելոց Պետրոսի և Պաւլոսի եկեղեցիս ամենայն պատարագն Ա. աւուր ինձ առնեն Տարսայիճիս, Ա. աւրն ամուսնոյ իմոյ Մինա խաթունին. Արդ թէ ի մերոց կամ յաւտարաց կամ յիշխանաց հակառակի ՅԺԸ հայրապետացն նզոված եղ...

Ս. Կարապետի գաւթի հարաւային պատի վրայ.

Յանուն Այ. ես Մարտիրոս զիմ հայրենի հողն զՓռաղափնին, զԿայումնաւնէ ի Յաղացքարի սուրբ Յովհաննէս տուի, իմ հայրենեաց անդարձ էր որ իմ մահուն յետու ծաղսցքարէն որու ոչ ում հետ ոչինչ հաշիւ (չկայ)... Որ զիմ անդարձն յետ դարձուցանէ ՅԺԸ հայրապետացն նզոված եղիցի:

Ս. Յովհաննէս եկեղեցու գաւթի դրան վերեւ.

Ես հայր Վարդիկ առաջնորդ սուրբ Ուխտիս Յախացքարիս շինեցի զսուրբ կաթողիկէս և կանգնեցի զնշան սուրբ Երրորդութեան վասն իմ հոգւոյս փրկութեան, թեւեւ ողորմութիւն գտից ի յապագային, ի տիեզերական հրապարակին, ուր բանքն սպառին եւ գործքն թագաւորեն. Արդ ով սրբազարդ քահանայր, որը զսուրբ պատարագն համարձակ մատուցանէր, զիս յաղաւթս յիշեցէր առաջի զինլոյն Քրիստոսի. ամեն շաբաթ աւր զայն ինձ առնէ այն քահանայն որ ի սմա պատարագ մատուցանէ.

Ս. Յովհաննէս եկեղեցու արեւմտեան դրան վերեւ, որ բացւում է գաւթի մէջ.

Թուին ՇԺ (=1061) կամ եղև ինձ հայր Վարդկայ եւ ամենայն եղբարց զրել զյիշատակ վասն Վարդայ՝ Ջաբարէի որդւոյ, որ մեծ յուսով երեւո զԲվեայ մարզ և Սիդայի այգին և այլ շատ իրք, եւ մեր զրեցաք որշափ ի հաստատութեան է եկեղեցիս զՎարդաւառին շաբաթն

ժն ժամ, որ խափանէ ՅԺԸ հայրապետացն նզոված է և մեր մեղացն տէր է:

Ս. Աստուածածնի եկեղեցու դռան վրայ.

Ես Գրիգոր, որդի Սմբատայ Ոստնի տէր, երկու ..նիս տնկեցի, երկու ի ս. Յովհաննէս, Գրեցաւ ի տարին ԺԲ աւր ժամ պատարագ: Որ զբոյս հակառակի ՅԺԸ հայրապետացն նզովեալ եղիցի:

Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցու պարսպի դռան վրայ.

ԹՎին ՈՀԱ (==1222). Նորոգեցաւ Սբ Աստուածածինս ի ձեռն Գրիգորո եւ եղբարքս զրեցին իւր տաւնին Ա. ժամ. Կատարիչք արհնին յԱյ.

Ս. Աստուածածնի եկեղեցու պարսպի մուտքի հիւսիսային պատի վրայ.

Կամաւն Այ ես Էաչի որդի Հասանա, թողն Պաւլայ միարանեցայ սբ. Ուխտիս Յաղացքարու և ետու յիմ հայրենեաց ի Արկղունս զմեր ձեռատունկ այգին նորակերտ իւր ջրովն. մեր եղբայրն Տէր Աւրպէլի Ովանէս և միարանքն ի տարին սահմանեցին Դ. պատարագ մեզ եւ ծնողաց մերոց եւ ամուսնոյն իմոյ Մամախաթունին ի տաւնի Դաւթի և Յակոբայ, Կատարիչք արհնին յԱյ. ի թՎին 242 (==1317).

Այս արձանագրութեան աջ կողմը.

Կամաւն Այ. յիշխանութեան Իւանէի ի հայրապետութեան Տեառն ներսիս... որդի Սամփսոնայ եւ ամուսին իմ Արուզ խաթունս թաղեցաք մեր Սամփսոն որդիս ի վանքս. մեր էլ զերեզմանա... մատաղ արարաք եւ... հրեշտակաւնակ սբ. Ուխտի Յաղացքարի... ծախեցին ամենայն հարկէ ազատ Սիրկնայ այգին... Բուրզա թուրքի... զերի թափեցին... այգի... շրեքս. Ա. իմ հոգւոյս. Ա. ամուսնոյ խաթունի հոգւոյն. Ա. Սամփսոնայ հոգւոյն տուաք ի սբ. Յովանէս վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, Սպասաւորք ներսէս եւ այլ միաբանքս տարին վեց պատարագ տուին մեզ. ծնողաց մերոց. ով հակառակի դատի յԱյ. մասն ու բաժին Յուդային եւ այլ խաչահանուացն առցէ. ԹՎ. ՊԺԶ (==1367).

Գարսպի գլան հարաւային պատի վրայ.

Ի թվին 242 (=1317). Կամաւն Այ ես Գրամիկ միա-
րանեցա սր ուխտիս ծաղաղքարո եւ ետու ի հալալ ընչից
իմոց... նոյն յայգոյն....

ՆՈՐԱՎԱՆՔ

Ցեղադրութիւն. — Նորավանքը գտնուած է Ամաղու գիւղից
գէպի արեւելահարաւ, հաղու երկու կիլոմետր հեռու, մի նեղ ձո-
րակում (տես Ալբում պատկեր VI. 7), որի միջից հոսում է մի
փոքրիկ գետակ՝ սկիզբն առնելով Գնիշիկի և Փայաղարա-ձորի
աղբիւրներից: Ձորի երկու կողմը պատած են աւազին, կարմիր-
ժայռեր, որոնք միանգամայն անմատչելի են դարձնում ձորը:
Լերկ ժայռերին իրո հակադրութիւն ամբողջ ձորակը ծածկուած
է հոխ բուսականութեամբ, մանաւանդ ուռնիներով և պաղատու
ծառերով:

Գետակի աջ կողմը, բաւական բարձր, փոքրիկ հարթու-
թեան վրայ կանգնած են Նորավանքի եկեղեցիները՝ պաշապան-
ուած մի քառանկիւնի հաստ և բարձր պարսպով, որի երկարու-
թիւնը հասնում է 110 և լայնութիւնը 65 մետրի. ունի երկու
դարպաս, մինը հիւսիսային, միւսն արեւելեան պատի մէջ:

Այս պարսպապատ տարածութեան մէջ կանգնած են երեք
եկեղեցիներ, որոնցից երկուսը կից են միմեանց, իսկ մինը 5
մետր հեռու սրանցից: Երկու կից եկեղեցիներից հարաւայինը
(նկ. 13. c), այն որ իր առջևում ունի մի ընդարձակ ժամատուն
(նոյն նկ. d), կոչւում է Նախավկայ կամ սուրբ Կարապետ, իսկ
միւսը՝ սուրբ Գրիգոր (նոյն նկար 6): Ս. Կարապետից արե-
ւելահարաւ, առանձին կանգնած երկյարկանի եկեղեցու անունը
որոշ յայտնի չէ, սակայն շատ հաւանական է, որ սուրբ Աստ-
ուածածին լինի: Այս եկեղեցու առջևում նկատելի են խցերի
հետքեր և մի մեծ ցորնի հոր:

Գարսպից դուրս կան կիսակեր մի փոքրիկ մատուռ՝ որ
Հիւրատուն է կոչւում, մի քանի խուց և տների հետքեր:

Վանքից գէպի արեւելահարաւ, ծառերի մէջ կանգնած է հա-
տարակ քարից շինուած մի մատուռ, որի մէջ կայ մի աղբիւր՝
մաւաւուն մեծ աւազանով: Այս աւազանն այժմ էլ սուրբ է հա-
մարուում և շատ հիւանդների՝ նոյն իսկ մահմետական՝ զալխա են
սրանից բժշկութիւն հայցելու: Թէև ոչ մի արձանագրութիւն
չկայ սրա վրայ, և մատուռի շէնքն էլ շատ հին չէ, սակայն շատ
հաւանական է, որ սուրբ Փոկասի մատուռը լինի:

Նորավանք դալու համար պէտք է նախ գալ Արփա գիւղը, որ խնուդիով միացած է թէ Բաշ-Նորաշէնի երկաթուղու կայարանին և թէ Նոր-Բայազէտ քաղաքին, թէև դեռ ևս փոստային հաղորդակցութիւն չէ հաստատուած:

Արփայից մի նեղ կածան հազար ու մէկ պառչաններ անելով և սոսկալի նեղութիւններ պատճառելով բարձրանում է մինչև Ամաղու թրքաբնակ գիւղը, որտեղից նոյն ձևով իջնում վանքը: Միայն տեղական ջրերն և ձիւն կարող են անցնել այս կածանով:

Պատմական տեսութիւն.—Նորավանքը ոչ միայն չափազանց նշանաւոր է ճարտարապետական տեսակէտից, այլ և պատմական մեծ դեր է կատարել, լինելով Սիւնեաց եպիսկոպոսութեան աթոռ և Օրբելեան իշխանների հանգստարան:

Այս տեղահոյակ և փառաւոր ուխտի, աշխարհագէտ խմբուանի՜ք *) մասին ևս պատմական տեղեկութիւնները շատ կցկէտուր են. միակ, հաւաստի աղբիւրն Ստեփանոս Օրբելեանն է, և նա էլ նրա հիմնարկութեան ժամանակի վերաբերմամբ շատ տեսորոշ ձևով է խօսում. «Յառաջ քան զայս բազում ժամանակօք, վաղ աւուրբք և հնազոյն ամօք» մի նեղ և անձուկ ձորակի մէջ, կրաշագաղ քարով շինուած էր Ս. Կարապետի անունով մի եկեղեցի, յոյժ սքանչելագործ և ահարկու և անուանի մերձակայ սահմանացն:

Սրա մօտից բղիւում էր մի քաղցրահամ աղբիւր, և ամբողջ ձորը զարգարուած էր այգիներով և պտղատու ծառերով: Վառ ի թանձրամած կաշկառութիւն, նոյն ձորում, կար մի եկեղեցի ս. Փոկաս հայրապետի անունով շինուած, և եկեղեցու մէջ, բեմի տակ, բղիւում էր շշուր սակաւ և ընդ ջրոյն ելանէր և ձէթ բըժըշկարար, զորմէ լուաք ի հնազոյն աւանդութեանց, ասում է Օրբելեան, եթէ բերեալ եղև ի նշխարաց սրբոյ հայրապետին Փոկասու և անդ հանգուցեալ, որի անունով և տեղը ս. Փոկաս է կոչուել: Եւ առնէր հրաշս զարմանալիս, զի ամենայն անբուժելից աւ և անհնարինք ի մարդկանէ՜ գնդութիւնք և բորսաութիւնք և վէրք բազմաժամանակեայ նիխալք և ազականեալք, ի ժամանեին ի տեղին յայն հաւատովք, և ի լուանալ ի ջուրն և յօժանենն ձիթով, բժշկեալ լինէին. և եթէ մահացու լինէր՝ առժամայն վախճանէր: Եւ սրա համար նրա հոշակը մեծապէս տարածուած էր շշուր ամենայն աշխարհ:

Քանի որ այս ուխտը հոշակ է ստացել իւր բժշկարար ջրի շնորհիւ, և քանի որ ջրի պաշտամունքը բնապաշտութեան ան-

* Օրբելեան. գլ. 47.

ցորդ է, հետևապէս և կարելի է ենթադրել, որ այս տեղը նոյնիսկ հեթանոսութեան միջոցին որոշ արեւմայր է եղել, և ժինչև ժԲ. դարը գլխաւորապէս հիւանդ մարդկանց ուխտատեղի:

ԺԲ. դարի սկզբում, երբ Թուրքերն աւերեցին Սիւնեաց աշխարհը, սպանեցին Սենեքարիմ Թաղաւորին ու վերացրին Բաղաց Թաղաւորութիւնը՝ այնպէս որ շուրջին տմենայն ուխտը վանորէիցն 'ի պաշտամանէ՝ Յովհաննու վանքից Բաղաց իշխանական առումից Համտունեան Հասանի որդի Յովհաննէս եպիսկոպոսը, որ ունէր ընդ ձեռամբ զամենայն ազատս Թաղաւորութեան այնմ, այս ու այն կողմ երկար Թափառելուց յետոյ, 1105 Թուին եկել է Վայոց-ձոր գաւառը և կամեցել բնակել Շի խորածոր անապատին նորավանից՝ մերձ անտիկ դղիկին Հրաակարեղոյն, առ հիազոր և մեծապահնչ եկեղեցւոյն սրբոյ Կարապետին: Սրա մօտ եկել է սրա եղբայր Համտուն իշխանը և այստեղ կրօնաւոր դարձել:

Երկու եղբայրներն իրենց շուրջը հաւաքելով կրօնաւորներ և ճգնազգեցիկ մարդիկ, հեռացրել են այստեղից աշխարհական մարդկանց, աւերումի նշաններ կանգնեցրել վանքի շուրջը, որովայն կանայք և լկտի մարդիկ չանցնին. ապա սահմանակից գանձակեցի և տխարբերցի գիւղացիներից հողերն զնել և հետզհետէ օկսել են կազմակերպուիլ:

Տեղի ընտրութիւնն այդ խառնակ, անվերջ ասպատակութիւնների միջոցի համար, շատ յաջող է եղել, որովհետև Ամաղու ձորն ահագին, անանցանելի ժայռերով պատած լինելով՝ անմատչելի էր, միայն հարկաւոր էր սրա մօտ բարձրացող Հրասեկայ բերդը ձեռք ձգել, որին արդէն տիրացել էր մի պարսիկ իշխան, որը նոյնպէս աշխատում էր որսալ և սպանել Յովհաննէս եպիսկոպոսին և աւերել վանքը: Մակայն վերջինս, հմուտ լինելով պարսից լեզուին, պարսկական շորեր հագնելով գնացել է Սպահան, ուր բժշկելով շահի մահամերձ որդուն՝ ստացել Հրասեկայ և Ունապատի (այժմեան Այարի) բերդերը և 12 ազարակ, Կէս դար շարունակ առաջնորդութիւն տնելուց յետ՝ Յովհաննէս եպիսկոպոսը 1164 Թուին վախճանուել է և Թաղուել նոյն վանքի մէջ և շարութիւնը մեծամեծք ելանեն ի գերեզմանէ նորաս: Նրա մաս Թաղուել է նրա եղբայր Համտուն իշխանը, որ վախճանուել է 3 տարի յետոյ (1167 թ.):

ԺԳ. դարի երրորդ քառորդին Մեղրեցի Գրիգոր եպիսկոպոսի որդի Սանփաննոս շնորհազարգ յախակոպոսը, որ Աթաբէկից Փախըր մսեհ (քրիստոսասէր) էր կոչուել՝ եկել հաստատուել է այն վանքի մէջ, ուր Թաղուել էր և իւր հայրը 1168 Թուին: Սա այս-

տեղ հաստատել է թեմական աթոռ՝ Սիւնեաց աւերուած աթոռի փոխարէն, հաստատութիւն ստանալով Ծնորդաւու հըրայր Գրիգորիս կաթողիկոսից և Նշակուղ սուլթանից, որից և նուէր է ստացել Ագարակի ձորը և անապատի բերդը, միանգամայն աշխարհական հարկից ազատելով վանքերն ու վանական կալուածները: Ստեփանոս եպիսկոպոսը վախճանուել է Արփա գիւղում 1216 թուին և մարմինը բերուել Նորավանք: Սրա քննորդին, Տէր Սարգիս եպիսկոպոսը, որ դեռ Ստեփանոս եպիսկոպոսից ձեռնադրուած է եղել իբր նրա յաջորդ՝ զիջել է Տաթևի վանքի նոր առաջնորդ Յովնանէն եպիսկոպոսին այն վիճակները, որ Ստեփանոս եպիսկոպոսը, օգտուելով Սիւնեաց աշխարհի աւերումից, հաստատել էր Նորավանքի վրայ: Վերջինիս Թացել է միայն Վայոց-ձորը, Ճահուկը և Նախիջևանը: Ազա Կոստանդին կաթողիկոսի մօտ գնալով, նրանից շրջաբերական թուղթ է առել, որ այլևս ոչ ինչ չկարողանայ խել գտնէ այդ ներք. դաւաճները: Տաթևի և Նորավանքի եպիսկոպոսական աթոռներն որպէս միեմանցից անկախ յառաջ են գնացել, մինչև որ Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանը կարողացել է նորից միացնել:

Սակայն Սարգիս եպիսկոպոսի ամենանշանաւոր գործն այն է եղել, որ Վայոց-ձորի իշխանաց իշխան Լիպարիտ Օրբելեանի հետ 1216 թուին սկսել է շինել շգգեղեցկայաբմար եկեղեցին ի Նորավանք և 1221 թուին աւարտելով, մեծ հանդիսով օծել է տուել: Ներկայ եղող քաղձաթիւ նշանաւոր անկերից Բուպակ իշխանը, Լիպարիտ Օրբելեանի աները, նուիրել է այս շնորակերտ քաւարանին: Աղբրիտ աղբարակը իւր սահմաններով:

Այս միջոցներին վանքից յափշտակուած Ագարակի-ձոր գիւղը Ջաբարէ սպասալարը Լիպարիտ իշխանի խնդրով վերադարձրել է Նորավանքին: Այս բարեկալաւ Լիպարիտ իշխանը եւ թաղուել է այս վանքում, բերուելով Դուռնաի վանքից:

Ստեփաննոս եպիսկոպոսի ժամանակ Լիպարիտ իշխանի որդի Սմբատը, որ և «Թաղաւոր», «արքայ» է կոչուել, 1261 թուին շինէ ժամատուն մի հրաշակերտ յորինուածով՝ տեղի աղօթարանի, ի դրան ս. Նախավկային. ի տաշածոյ վիճանց և ի կոփածոյ քարանց, և... անմահ զարդուք զարդարէ զեկեղեցին մեծածախ զանձուք յովոյ և յարձաթոյ և ի պատուական մետաքսէից:»

Ստեփաննոս եպիսկոպոսին յաջորդել է նրա յազական Վահրամ ճգնաւորի որդի Սարգիս եպիսկոպոսը: Սրա ժամանակ Սրմբատ իշխանը նուիրել է Նորավանքին Աւէշ, Անապատ և Ազատ գիւղերը և այլքներ Ակոսի, Արփա, Ամաղու, Հոգոմոց, Մազկա-ձոր և Զուա գիւղերում:

Այս Սարգիս եպիսկոպոսը Տարսային իշխանի հրամանով շինել է Արփա գիւղի մօտ՝ Արփաշայի վրայ՝ մի նշանաւոր կամուրջ, որի հեաքերն են մնում այժմ:

1273 թուին Մմբատ իշխանը Դավրիժում մեռել է և նրա մարմինը մեծ հանդէսով բերել են շինքների դամբարանն սուրբ ուխտին Նորավանդաց... ուր շինեց հղբայր իւր Տարսայինն նմա Տուն տապանի և եկեղեցի յանուն սրբոյն Գրիգորի և անդ փոխեցի հանգիստ զհղբայր իւր Մմբատն: Այս շինութեան վերահսկողութիւնը Տարսայինը յանձնել է Սիրանէս անունով մի վարդապետի, և յօգուտ այդ եկեղեցու յատկացրել է Հալիձոր գիւղից վաթսուն սպիտակ հարկ *):

Սարգիս եպիսկոպոսին յաջորդել է նրա քնոորդի Ստեփաննոս եպիսկոպոսը: Սա գիմել է Կոստանդին կաթողիկոսին և նրա շրջաբերական թղթով նորից հաստատել Նորավանքի վրայ Վայոցձորի, Ճահուկի և Նախիջևանի գաւառները:

1287 թուին Տարսայինի որդի Ստեփաննոսը Սիւնիաց մետրոպոլիտ է նշանադրուել, և միապետել Նորավանքի և Տաթևի աթոռները: Սարգիս եպիսկոպոսը Նորավանքում խոնարհութեամբ հնազանդուել է նրան և մնացել որպէս վանքի առաջնորդ մինչև 1298 թուականը, երբ մեռել է և թաղուել Նորավանքի ժամատանը: Հաւանորէն այս Սարգիս եպիսկոպոսն է շինել Հիւրատուն կոչուած փոքրիկ մատուռը՝ Տարսային իշխանի հրամանով:

1339 թուին Բուրթել իշխանը շինել է Աստուածածնի հրաշակերտ երկյարկանի եկեղեցին:

Ստեփանոս եպիսկոպոս Օրբելեանս պատմաբանը, որ Նորավանքի եօթներորդ առաջնորդն է հղած, և նոյն վանքի ժամատան մէջ թաղուած 1304 թուին, նուիրել է վանքին Արասաշէն և Ս. Սահակ Փողանքի մէջ, իւր հայրենաբաժին Հրասեկայ բերդը, Արատես գիւղը, Չուս գիւղը և այլն:

Ստեփանոս եպիսկոպոս Օրբելեանսին յաջորդել է Յովհաննէս եպիսկոպոսը, որը նոյնպէս թաղուած է ժամատան մէջ և որի շիրմի վրայ արձանագրուած է շնորհաւոր մետրապոլիտ Սիւնեաց:

Այնուհետև տեղեկութիւններ պակասում են մինչև ԺԶ դարը. 1569 թուին մի ռմ Եղիշայ եպիսկոպոս մի խաչ քար է կանգնել իւր հօբեղբոր Առաքել եպիսկոպոսի հոգւոյ փրկութեան համար:

Ս. Կարապետի գաւթի տապանաքարերից մինը 1571 թուից պատկանում է Առաքել եպիսկոպոսին:

*) Արձանագրութիւն նոյն եկեղեցու հիւսիսային պատի:

1813 թուին պարսից Ֆաթալի շահը մի հրովարտակով Ամադուի Կարմիր վանքի իրաւունքը սեփականացրել է Մելիք Սանբէգի որդի Պետրոս-բէգ Օրբելւանին... և այս նրա համար, որ նա (խորհուրդ եղբայրների հետ) յիշեալ գիւղի բոլոր եկամուտը դարձնելով վանքի օգտին, կարողանան խողաղութեամբ աղօթել պետութեան մշտնջենական յարատեւութեան համար *):

1850-ական թուականներին այս մենաստանը ոչխարանոց է դարձել: 1872-ին Ս. Սինոդը տեսուչ է նշանակել վանքի վրայ Արփա գիւղի ձխատէր քահանայ Տէր Մկրտիչ Տէր Մկրտչեանցին, սակայն վերջինիս մահից յետոյ կրկին անտէր անտիրական է թողնուել մինչև այժմ, Սրա չրջակայ հողերն այժմ պատկանում են Երևանցի Եղիազարեաններին:

Վանքի նկարագրութիւնը.—Ս. Կարապետի եկեղեցին.—Լիպարիտ Օրբելեանի և Սարգիս եպիսկոպոսի 1221 թուին կառուցած այս եկեղեցին (նկ. 13. c) շինուած է տաշած, կարմրաւոյն քարից: Սրա երկարութիւնն է՝ արտաքուստ 12,15, ներքուստ՝ 9,45 մ. լայնութիւնը՝ արտաքուստ 9,50, իսկ ներքուստ՝ 8 մետր, իսկ բարձրութիւնը մինչև զմբէթը՝ մօտ 9 մետր:

Եկեղեցին ներքուստ (նկ. 14) անսին է, մի սեղանով (տես Այբոմ պատկեր VԱ. 8) և չորս երկյարկ խորաններով (տես Այբոմ VԱ. 9): Չորս որմնասիւնների վրայ բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, կրելով մի մանեակ, որի վրայ բերեալ բարձրացել է ութանկիւնի, մօտ 3,5 մետր արամագիծ ունեցող զմբէթը:

Որմնասիւններից սեղանի երկու կողքերին գտնուողները բաղկացած են մի մի, իսկ միւսներն երկական կիսաբոլոր կիսասաներից: Խոյակները կիսաբոլոր և քառանկիւնի են, իսկ խորիսիւնները՝ մինինը՝ նախ կիսաբոլոր և ապա ութանկիւնի, իսկ միւսներինը՝ քառանկիւնի, վերան բազմանկիւնի՝ վերին եզրերը եռանկիւնածև կտրուած:

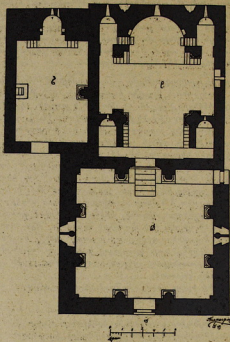
Սեղանի երկու կողմի որմասիւնների խոյակները միևնույն բարձրութեամբ բոլորում են սեղանի շուրջը:

Սեղանը կիսաբոլոր է: 3½ մ. լայնութեան և 3,15 երկարութեան, նոյնպիսի կողակով, և երկկամար, որոնք միմեանցից հեռու են 53 սանտիմետր տարածութեամբ: Այս տարածութեան մէջ բացում են մի մի դուռն, որ չորս ոտ սանդուղներով բարձրանում են երկրորդ յարկի աւանդատան մէջ:

Կողակի մէջ, միմեանց հանդէպ կան երկու պատուհան, մի

*) Հրովարտակի Թարգմանութիւնը ազուած է Փաշեբունու շահապարհական նկատառութիւնքի մէջ: Արարատ 1890 թ. եր. 402.

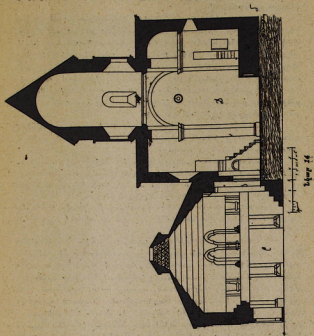
մետր բարձրութեամբ և սեղանի երկու կողքերին կան հնգական տասնհանի բարէ սանդուխտներ: Սեղանի նակատը շրջանակով փորագրուած է և երեք շարք փոքրիկ խաչերով զարդարուած: Բոլոր աւանդատներն էլ գրեթէ միաշափ. են, 2,30 մետր երկարութեան, 1,15 մետր լայնութեան և 2,60 մետր բարձրու-

Նկար 13

թեան: Բոլորի մէջն էլ կան մի մի կիսաբոլոր սեղան, մի մի փոքրիկ, նեղ և երկար պատուհանով արևելեան կողմի պատի մէջ, անպէս որ արևմտեան կողմի աւանդատների պատուհան. ներք ըացուած են հկեղեցու մէջ:

Երկրորդ յարկի աւանդատները զոններն այսպէս են.—Սեղանի երկու կողքին գտնուողներինը, ինչպէս ասացինք, բացուած են սեղանի վրայից, կողակի մէջ, երկու կամարների միջև, իսկ արեւմտեան կողմը գտնուողներինը՝ ներքին յարկի աւանդատան զուան վերև, դէպի ուրը բարձրանում է 7 աստիճանից բաղկացած մի քարէ սանդուխտ: (Տես Ալբոմ, պատկեր VII. 9):

Նկնդեցու հիւսիսային պատի մէջ բացուած է մի խորշ (պտըհան) 1,50 մետր բարձրութեան, 85 սանտիմետր լայնութեան և 60 սանտիմետր խորութեան, որ զուցէ մի ժամանակ պատուհան եղած լինի:

Նկնդեցին ունի միայն մի դուռն արեւմտեան կողմում, որ 5

աստիճան սանդուղով իջնում է գաւթի մէջ (տես Ալլոմ, պատկեր VII. 10), Ուրեմն եկեղեցու յատակը մօտաւորապէս $1\frac{1}{4}$ մետրաչափ բարձր է գաւթի յատակից, հետեւապէս և կարելի է ենթադրել, որ այստեղ մի ներքնայարկ, գուցէ զազանի պահարան կայ, Այս դուռը բաւական լայն է, 1,30 մետր, և 1,00 մետր էլ բարձրութիւն ունի. եզրափակուած է կիսաբոլոր սիւներով և կիսաբոլոր կամարով:

Եկեղեցու արևելեան պատի մէջ, տրտաքուտ, կան երկու ներսանկուածներ, որոնց մէջ կան կիսաբոլոր քանդակով եզրափակուած ներսանկուած: Այս երկու ներսանկուածների մէջն բացուած է մի երկար և նեղ, 1 մետր բարձրութեան և 15 հարիւրամետր լայնութեան մի պատուհան, չորս կողմից երկու կիսաբոլոր և երկու քառանկիւնի երիզաւոր շրջանակով պատած:

Աւանդանների տեղերում կան մի մի, փոքր և նեղ, 27 հարիւրամետր բարձրութեան և 12 հարիւրամետր լայնութեան պատուհան, փոքրիկ կամարով պատած:

Հարաւային պատի բարձրութ կայ մի ուղղաս, շրջանակով պատած: Սրանից ներքև ամբողջ պատը բանուած է մի աւեր և հողով լցուած եկեղեցու պատով:

Արեմտեան պատը գտնուած է գաւթի մէջ և զրեթէ ամբողջովին պատած է խաչքարերով: Բաւական բարձր, գաւթի ձեղուներից մերև կայ մի-երկար և նեղ պատուհան, որի կողքերին և վերևում կան մի մի կամարակապ, գեղեցիկ խաչքար:

Հիւսիսային պատը նոյնպէս պատած է Ս. Գրիգորի եկեղեցու պատով: Ներքուստ երևում է, որ այս պատի մէջ եղել է մի ուղղաս:

Ս. Կարապետի գաւիթ-դամբարանը.— (Շինուած 1261 թ.)

Ս. Կարապետի արեմտեան պատին կից կառուցուած է մի մեծ գաւիթ, (նկ. 13 ձ.) որ իբրեւ դամբարան է ծառայել Օրբելեան տոհմին: Շինուած է կարմրաւոյն, սրբատաշ քարով, 8,30 մետր երկարութեան, և 9,85 մետր լայնութեան, այնպէս որ ս. Կարապետ եկեղեցուց 2,85 մետր լայն է: Բարձրութիւնն ուղիղ 9 մետր է: Գաւիթը ներքուստ (նկ. 14) անսիւն է, միայն 12 որմնասիւն ունի, որոնցից երկուսը, որ արևելեան պատին կից են, հնգանկիւնի են, իսկ մնացածը՝ կիսաբոլոր: Անկիւնների չորս որմնասիւնները համեմատաբար փոքր են: Խորիսիւներն որմնասիւնների ձևի համեմատ են, հնգանկիւնիներին՝ հնգանկիւնի, իսկ կիսաբոլորինները՝ կիսաբոլոր են, բոլորն էլ քառանկիւնի պատուանդանի վրայ յանկած: Խոյակ միայն երկուսը՝ արեմտեան կողմիններն ունին, քանդակներով դարդարուած:

Արևելեան կողմից որմնասիւնների վրայ, պատին կից, բոլորում են երեք կիսաբոլոր կամարներ, որոնցից միջինն ընդգրկում է դուռը, իսկ կողքի երկուսի մէջ կանգնեցրած են զեղեցիկ, մեծ խաչքարեր՝ պատուանդանի վրայ ամրացրած, աջ կողմում երկու, ձախում՝ երեք հասու Որմնասիւններից բարձր, այս երեք կամարների մէջ էլ կան երկու զեղեցիկ, փոքրիկ խաչքար։ Մի զեղեցիկ խաչքար էլ ընկած է յատակին և վերին մասը կոտորուած (նկ. 15)։

Նկար 15

քար (տես Ալբոմ պատկեր VII 11)։

Ջեղուշը բրգաձև բարձրանալով վերջանում է մի 1,70 մետր երկարութեան և մէկ մետրից աւելի հաստութեան ջուանկիւնի, երկու կողմից բաղկացած բարձր, որի մէջ հեռանալէ նեղանալով, գանազան ջանդակներով զարդարուած բացւում է հերթիկը։

Այս ձեղունի վրայ, արևելեան կողմը ամրացրուած են երկու խաչքար. իսկ հիւսիսային կողմը, առաջին խորշից բարձր քանդակուած է մի ձիաւոր, որ սուրբ ձեռին կուում է իր առաջ ծառս ելած վագրի հետ (տես Ալբոմ VII 11)։

Միւս որմնասիւնների վրայ 2,65 մետր բարձրութեամբ ձեղում է 40 հարիւրամետր լայնութեան և 25 հարիւրամետր հաստութեան մի կարնիզ, որի վրայ, իւրաքանչիւր պատի մէջ բացւում են մի մի պատուան, կողքերին մի մի խորշ։ Պատուանները մի մի սիւնեակով բաժանուած են երկու, կամարակապ մասի։ Իւրաքանչիւր խորշի մէջ, պատուանդանի վրայ կանգնեցրած է մի մի զեղեցկաքանդակ խաչ-

Այս գաւիթն ունի երկու դուռն, (երկուսն էլ $1,80 \times 1,40$ մ. մեծութեան) մինը հարաւ-արեւելեան տնկիւնում, որ այժմ կիսով չափ ծածկուած է, միւսը արեւմտեան կողմը: Այս վերջինս մի քանի կիսառիւնքով եզրափակուած է և կիսաբոլոր երեք կամարով պսակուած. կամարակալ քարի վրայ ունի մի գեղեցիկ ցածրաքանդակ, որ ներկայացնում է Աստուածածինը՝ նստած, գրկում Յիսուսը: Նկատելի են նաև ծաղիկների մէջ երկու, գուցէ մոզերի անդրիններ: Մի ցածրաքանդակ էլ սրանից բարձր. կայ, կրկնակ պատուհանի կամարին, որ ներկայացնում է Հայր Աստծուն, աջ ձեռք վերև պարզած իբրև թէ օրհնում է, իսկ ձախ ձեռք զրուած է կրծքին և բռնի մէջ ունի մի Թագակիր զուխ: Հայր Աստծու գլխու վերև քանդակուած է Սուրբ Հոգին աղանակերպ: Աջ կողմում գտնոււմ է Յիսուսը՝ խաչուած, ներքեում երկու հրեշտակ:

Ուշագրու է նաև այս դրան հիւսիսային կողմում կանգնած գեղեցիկաքանդակ խաչքարը, որի զազաթին քանդակուած է Յիսուս՝ դանի վրայ բազմած, ձախ ձեռքն Աւետարանը, Յիսուսի երկու կողքերին. կան մի մի առաքեալ (Տես Աւրում VII 12 և IX 13):

Ժամատան յատակը ծածկուած է երեք շաք գեղեցիկ, մեծ տապանաքարերով, որոնց թիւը հասնում է 23-ի: Սրանց տապանագրերը զետեղելով արձանագրութեան բաժնում, այստեղ յիշում ենք նշանաւոր նշնեցեալների տնունները.

Իշխանաց իշխան Այլիկում, որ վախճանուել է 1253—5 թ.:

Ասփա աիկին, Լիպարիաի կինը, Բուբաք իշխանի դուստրը, Տաբաթիւն իշխանի մայրը, որ վախճանուել է 1263 թ.

Փախրազուլայն, Լիպարիաի և Ասփայի որդին, Տաբաթիւնի և Սմբատի եղբայրը, վախճանուել է 1260 թ.

Իվանէ, Լիպարիաի որդին, որ վախճանուել է 1260 թ.

Տէր Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոս, որ վախճանուել է 1260 թուին.

Յովհաննէս մեարապոլիտ Սիւնեաց, վախճանուել է 1274 թ.

Մարգիտ Սիւնեաց եպիսկոպոս և անյաղթ հոռտոր, վախճանուել է 1298 թ.

Ստեփաննոս Սիւնեաց մեարապոլիտ, վախճանուել է 1304 թ.

Տէր Գրիգոր Սիւնեաց եպիսկոպոս, որ վախճանուել է 1305 թ.

Առաքել եպիսկոպոս, որ վախճանուել է 1571 թ.

Տէր Յովհաննէս Սիւնեաց եպիսկոպոս, որի մասին ոչինչ յայտնի չէ:

Ս. Գրիգոր.— (Շինուել է 1273 թ.) Ս. Կարապետ եկեղեցու հիւսիսային պատին կից կառուցուած է Ս. Գրիգորի եկեղեցին, (նկ. 13, Ե.) նոյնպիսի սրբատառ, կարմրաւոյն քարով, ներքուստ $8\frac{1}{2}$ մետր երկարութեան, 5 մետր լայնութեան և մօտ 7 մետր բարձրութեան:

Եկեղեցին ներքուստ անսին է, թաղակապ և անզմբէթ, Հաբաւային պատի մէջտեղում մի որմնասին է բարձրանում, որից երկու կիսաբոլոր կամարներ են ձգւում աջ և ձախ, պատին կից, որոնց, սակայն, հանգչում են հշ թէ որմնասիւնների, այլ միայն խոյակների վրայ, որ ցցուած են պատի ծայրերում: Այսպիսի երկու կամարներ էլ հիւսիսային պատի վրայ են բոլորում, յանկելով միմիայն երեք խոյակների վրայ, առանց որմնասիւնների:

Եկեղեցու կողակը քոյրածն է և թաղակապ, առանձին կամարով: Սեղանը բաւական ցածր է, 90 հարկաբանար և երկու կողմից չորստեղան աստիճանով սանդուղներ ունի: Սեղանի երկու կողմը, ուր խորաններ պիտի լինէին, մի մի մեծ խաչքար է կանգնեցրած, որոնց վրայ, բացի խաչածն շրջանակով պատած խաչից, մի մի հատ էլ մեծ աղանի է քանդակուած:

Սա խկապէն դամբարան է, որի յատակը ծածկուած է երկու շարք գերեզմանաքարերով: Այստեղ թաղուած են.

Սմբատ արքան, որ վախճանուել է 1273 թուին.

Աթաբակ Տարսայիճը, որ վախճանուել է 1289 թ.

Փախաղաւր, Տարսայիճի որդին, որ վախճանուել է 1296 թ.

Արքայուհի Մինա խաթունը, Աղուանից Ջալալ կողմնակալի դուստրը, որ վախճանուել է 1290 թ.

Էլիկումը, Տարսայիճի որդին, որ վախճանուել է 1300 թ.

Թամթայ խաթունը՝ Բուրթելի մայրը, որ վախճանուել է 1312 թուին: Սա Սմբատի և Տարսայիճի աւագ եղբայր Ելիկումի կիներ է եղել, Գրիգոր Մարգարանեանի դուստրը:

Սմբատ՝ Բուրթելի աղան:

Բուղդան, մեծ Բուրթելի եղբայրը, Ելիկումի որդին և Տարսայիճի թոռը, որ վախճանուել է 1318 թ.:

Տաղանաքարերից ուշագրաւ են.

Ելիկում Իշխանի տաղանաքարը.

Սա մի քառանկիւնի, տափարակ քար է, որի երեսին քանդակուած է մարդկային, թաղապսակ զլիւով մի առիւծ, աջ՝ կողքի վրայ պսակած, աջ թաթը զլիւի տակ, խկ ձախը ձախ աղբրի վրայ պարզած: Երկար պոչը փաթաթուած է ձախ ոտի վրայ և դրուած աջի վրայ (նկ. 16): Այս պատկերով ցանկացել են արտօ-

Նկար 16.

յայտել, որ «առիւծօրէն խր-խա մռնչէր ընդ դէմ ալլասեռ գընդին»^{*)}։

Երկրորդը՝ Բուրթելի որդի Սմբատ վարդապոյն տղայի՝ գերեզմանքարն է, որ նոյնպէս մի քառանկիւնի տափարակ քար է, վերան երկօւ, միմեանց դէմ կանգնած աղանիւներ քանդակուած, կտուցներում մի կտարուած վարդ, որով կամեցել են արտայայտել, թէ Վարդապոյն տղան՝ Սմբատը՝ ապրեց որքան վարդը կապրի։ (Տես Ալբոմ XIX. 32)։

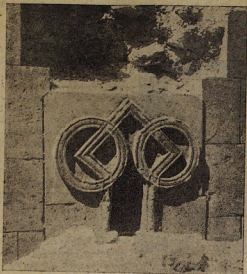
Այս նկեղեցու արեւմտեան պատի մէջ բազում է միակ դուռը՝ երկական կիսաբոլոր որմնասիւնիով եզրափակուած և կիսաբոլոր կամարով պսակուած։ Սրա կամարակալ քարի վրայ գրուած է, որ Տարսայիճ իշխանը շինել է այս «դամբարանը» իւր եղբայր Սմբատ արքայի համար, 1275 թուին։

Այս արձանագրութիւնից բարձր կան մի քանի հասարակ խաչեր, ապա մի շարք չափազանց գեղեցիկ վարդապարդեր և մի նրբաքանդակ խաչ։ (Տես Ալբոմ. պատկեր X 14)։ Բարձրում կայ մի նեղ և երկար պատուհան, շրջանակով պատած և երկու վարդապարդով պսակուած։

Նկեղեցին արտաքուստ սազաչէն է և շատ պարզ։ Արևելեան պատի մէջ ունի մի նեղ և երկար պատուհան, գեղեցիկ և ինքնատիպ շրջանակով պատած (նկ. 17)։ Հարաւային կողմը առանձին

*) Այս առանաքարի տապանադրից։

պատ չունի, այլ Ս. Կարապետ եկեղեցու պատն է. հիւսիսային կողմի պատն էլ շատ պարզ է, ծածկուած մի ընդարձակ արձանադրութիւնով:

Նկար 17

Բուրժեւաշէն եկեղեցին, Թերեւս Ս. Աստուածածին.—(1339 թ.) Սա բարձրանում է հարթութեան արեւելահարաւային մասում և կանգնած է առանձին, Ս. Կարապետ եկեղեցուց դէպի արեւելահարաւ, մօտ 40 մետր հեռու:

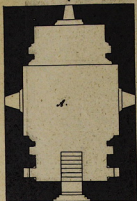
Եինուած է կարմրաւոյն, սրբատաշ քարից:

Եկեղեցին երկյարկանի է, որի ներքինը ծառայել է իբր զամբարան, իսկ վերինը՝ իբր ազօթատուն:

Վերին յարկը համեմատաբար աւելի փոքր է ներքինից, աւելի գեղեցիկ և նուրբ քանդակներով պատած:

Ներքին յարկը մի քառանկիւնի շէնք է. արտաքուստ 12,65 մետր երկարութեան, 8,60 մետր լայնութեան և 4,20 մետր բարձ-

բուլթեան. մի մետրաչափ էլ գետնի մակերևոյթից ցածր է, այնպէս որ պէտք է իջնել չորս աստիճանի սանդուղով: Պատերի հաստութիւնը մի մի մետր է: Ներքին յարկը (նկ. 18) ներկայացնում է մի քառանկիւնի շէնք, չորս որմնասիւնով, որոնց վրայ բոլորում են պայտածէ կամարների՝ պահպանելով թաղակապ ձեղունը: Սեղանի մասը, որ նոյնպէս քառանկիւնի է և ոչ կիսաբոլոր, մի առանձին կամար է կազմում 1.35 մետր լայնութեան,

Նկար 18

մի մի փոքրը, բարձրում՝ Յիսուսի ցածրաքանդակը: Առաստաղի վրայ էլ քաղակուած են ցուլ, առիւծ և արծիւ:

Յառակի վրայ կան երեք մեծ գերեզմանաբարեր՝ առանց տապանազրի, մի քանիսն էլ կոտրատուած են և խառնիխառն ձգուած:

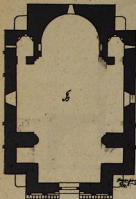
Երեք պատուհան և մի դուռն բացւում են սրա մէջ:

Վերին յարկը (նկ. 19) ներքինեւ երկարութեան և լայնութեան է, միայն իւրաքանչիւր անկիւնից մի մետր լայնութեան և 2 մետր երկարութեան կտրուած լինելով խաչաձև է՝ դարձրած Ներքուստ անսիւն է, մի սեղանով, և երկու աւանդաւանով. միայն արեւմտեան կողմում, աւանդաւանների փոխարէն կան կամարակապ խորշեր: Ձիզո նը մեծ մասամբ քանդուած է, իսկ մէջն ընկած

այնպէս որ սրա և որմնասիւնների միջև մնում են 51 հարիւրամետր լայնութեան և 25 հարիւրամետր խորութեան խորշեր: Լրեմտեան կողմն էլ, որմնասիւններից նոյնքան, այսինքն 55 հարիւրամետր հեռու, 1,70 մետր լայնութեան դարձեալ մի առանձին կամար է կազմում, որի մէջ, աջ և ձախ կողմերում, բացւում են մի մի շրջանակաւոր խորշ կամ պարբերական, 1,10 մետր բարձրութեան, 60 հարիւրամետր լայնութեան և 20 հարիւրամետր խորութեան:

Այս ներքին յարկը ոչ աւանդաւաններ և ոչ սեղան ունի: Արեւելեան պատի մէջ, պատուհանից ներքեւ, բոլորում է մի քանդակազարդ, կիսաբոլոր կամար, որի մէջ քանդակուած է մի մեծ խաչ, աջ և ձախ կողքերին

ախներին հետևում է, որ սինագագրդ գմբէթ է ունեցել: Սեղանը բուրբառն է, նոյնպիսի կողակով, և երկու կողմում ունի մի մի որմնասիւն: Սրանք բաղկացած են երկու կիսաբուրբառի և սրանց մէջ մի քառանկիւնի կիսասաներից: Խոյաններն էլ նոյն ձևի են, այսինքն կիսաբուրբառի և քառանկիւնի: Այս խոյանների նմանութեամբ և նոյն բարձրութեամբ մի կարնէդ ձգւում է բուրբառի վրայ, պատուհանների մօտ կիսաշրջանակ կազմելով:

Նկար 19

Սրանից բարձր քան դակուած է Գրիստոս, չորեք-կերպեանների վրայ նստած, երկու կողքին մի մի քնատարած հրեշտակ (սեւ Այբով պատկեր XV 21):

Աւանդաւանները շատ փոքր են, 1,95 մետր երկարութեան, 10,5 մետր լայնութեան և մօտ 2 մետր էլ բարձրութեան: Ունին կամարակապ սեղան և վէմբար: Սրանց ղաները զարդարուած են պայ-

տաւն կամարներով և մի մի վարդազարդով: Նոյն իսկ ձեղունը, որ կիսաբուրբառ է, նոյնպէս զարդարուած է խաչաձև քանդակներով, իսկ աջում կայ մի պսակազարդ դուռ:

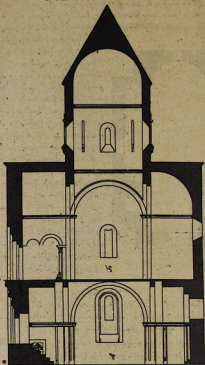
Արեւմտեան կողմի խորշերը 2 մետր բարձրութեան են, 95 հարիւրամետր խորութեան, փոքրիկ կիսասիւներով եզրափակուած և կիսաբուրբառ կամարով զարդարուած:

Այս խորշերին կից բարձրանում են մի մի կիսաբուրբառ որմնասիւն, կամարներ տալով ինչպէս միմեանց վրայ, այնպէս և սեղանի երկու կողմը, աւանդաւանների վերև:

Եկեղեցին ունի երեք պատուհան և մի դուռ՝ արեւմտեան

կողմում, որոնք արտաքուստ պատած են նրբաքանդակ շրջանակներով:

Այս երկարի եկեղեցին, որի վերակազմած պատկերը ներկայացնում է 20 նկարը, արտաքուստ հետևեալ տեսքն ունի.

Նկար 20

Արևելեան պատի (տես ալբոմ XI, 15) դրեթէ մէջտեղում կայ մի շատ գեղեցիկ վարդազարդ շրջապատուած նախ խաչածէ

և ապա ութանկիւնի, լայն շրջանակներով, Վերջինիս միանում են երկու այլ, խաչաձև շրջանակներ՝ որո՞ք շրջապատում են վերև և ներքև գտնուած պատուհանները։ Ներքին պատուհանի կամարակալ բարի վրայ ծաղկազրոյ գրուած է.

Բուրթէլ իշխանաց իշխան (ի) Տէր Ած ազնեաւ:

Պատերը եզրափակուած են կիսաբուրդ որմնասիւներով, իսկ վերին և ներքին յարկերի միացման տեղում գտնուում է մի կարնէզ, որ ծայրերից երեքական մետր ձգուելուց յետ՝ ոչ թէ միանում է, այլ բարձրանում վերև, և երեք տեղ ուղիղ անկիւնով փոքր ինչ կոտրուելով՝ միանում է՝ շրջապատելով վերին պատուհանը և վարդազարդը:

Երկական որմնասիւնների վրայ բուրդող կիսաբուրդ որմնակամարներ զարդարում են վերին յարկի պատի աջ և ձախ կողմերը:

Հարուային կողմում եւ, (տես ա. բոմ XII. 16) երկու յարկերի միացման տեղում, ձգւում է նոյնպիսի մի կարնէզ, որը, սակայն, վերև չի բարձրանում, այլ միանում է վերին յարկի միակ պատուհանի շրջանակին: Այս, երկար և նեղ, բիւզանդական պատուհանի երկու կողմը, երկական որմնասիւնների վրայ, բուրդում են կիսաբուրդ որմնակամարներ: Պատի աջ կողմում, աւանդատան վրայ, կայ մի փոքրիկ, կամարակապ պատուհան:

Ներքին յարկի պատը բուրդովին պարզ է և ունի միայն մի փոքրիկ պատուհան՝ երկար շրջանակով պատած:

Այս կողմին միանգամայն նման է հիւսիսային կողմը, (տես ալբոմ պատկեր XIII. 17) միայն տարբերւում են պատուհանների շրջանակները և վերին յարկի պատուհանը, որ այժմ քանդուած է, և որ մի քանդակազարդ սիւնեակով երկու մասի է բաժանուած եղել:

Արևմտեան կողմում եւ, (տես ալբոմ XIV 18) երկու յարկերի միացման տեղում ձգւում է նոյն կարնէզը, որ վերև բարձրանալով՝ երկու տեղ ուղիղ անկիւնով փոքրանում է և ներքևից կամ կամարակապ, միակ դուռը Սրա վերև եղել է մի խաչաձև, փոքր և նեղ պատուհան, որ այժմ քանդուած է. մի զեղեցիկ խաչքար դեռ եւս մնում է աջ կողմում:

Դրան երկու կողմում կան երկական որմնասիւնների վրայ բոլորող կիսաբուր որմնակամարներ:

Ներքին յարկի մէջ ևս կայ մի կամարակապ դուռն, որի երկու կողքից, տասնհինգրորդական տասիւնների քարէ սանդուխտներ բարձրացնում են վերին յարկը:

Այս ներքին յարկի դուռը բաւական լայն է. 1,20 մետր, իսկ բարձրութիւնը հասնում է 1,70 մետրի: Եղբարեակուած է երկական կլոր որմնասիւններով, որոնց մէջ ձգւում է քառանկիւնի մի երկդ՝ քանդակներով դեղազարդուած: Որմնասիւնների վրայ բոլորում է քանդակազարդ, կիսաբուր մի կամար, որի աջ և ձախ կողմերում թառած են մարդկային գլխով մի մի աղանձի: Դրուակների մի երկդ, և մի շրջանա՛լ պատում են ամբողջ դուռը: Կամարակապ քարի վրայ կայ մի ցածրաքանդակ, (տես ալրում պատկեր XV 19) որ ներկայացնում է Աստուածաճիւնը՝ Յիսուս զրկում, բազկաթոռի վրայ նստած և շրջապատուած իրկու թեւաւորած հրեշտակներով: Աստուածաճնի գլխի վերի զրուած է. Մայր Այ. աջ հրեշտակի տակ՝ Միք. (Միքայէլ), ձախ տակ՝ Գար. (Գարրիէլ): Սրանցից բարձր շրջանակի վրայ գրուած է.

ԹՎ. ՉՁԸ*)

Վերին յարկի դուռը (տես Ալրում պատկեր XV 20) նոյնպէս պատած է գեղեցիկ, քանդակազարդ, կիսաբուր կամարով, որի վրայ թառած են երկու սիրամարգ: Քանդակների մի ոջանջի երկդ նոյնպէս պատում է այս կամարը, որի վերև արձանազրուած է, որ Բուրթել իշխանաց իշխանը և նրա ամուսին Վախախը և Բէշկէն ու Իվանէ որդիքը շինեցին այս եկեղեցին:

Այս դրան կամարակալ քարի վրայ կայ մի ցածրաքանդակ, որ ներկայացնում է Յիսուսին, աջ ձեռք պարզած՝ ինչպէս անում են այժմ կրօնաւորները՝ խաղաղութիւն տալիս, իսկ ձախ ձեռում՝ մի գիրք բռնած: Սրա երկու կողքին կանգնած են մի մի առաքեալ, ձեռներին մի մի բանալի: Յիսուսի գլխի վերև գրուած է. Յս. Քա., աջ առաքեալի տակը՝ Պղ. (Պողոս), ձախինը՝ Պետ. (Պետրոս):

Ճարտարապետական տեսակէտից ուշադրու են նաև հետեւեալ 3 սիւները, որոնցից երկուսը ընկած են ս. Աստուածաճնի վերին, իսկ մինը՝ ներքին յարկում: Սրանք բոլորն էլ կլոր են. 40 հարիւրամետր արամագծով: Առաջինի (նկ. 21) բարձրութիւնն է 1,40 մետր, վերան մի թաղակիր մարդու ցածրաքանդակ. թաղը կոնուսաձև բարձրանում է և մի երկդով վերջանում: Այս երկդը

*) 1339 թ. Քրիստոսի:

Նկար 21

կոտորւած լինելով, չի կարելի որոշել, թէ խաչ է ձեացրել, թէ մի ուրիշ բան: Հազածը ֆարաշի նման մի զգեստ է, ոչ այնքան լայն թևերով: Մէջքին կապած է ժի գօտի, որի ծայրերը իջնում են մինչև ֆարաշի քշողանցքը: Գետու վրայ կան կլոր զարդեր: Ձեռները մեկնած են այնպէս, իբր թէ կամենում է մի բան ցոյց տալ: Սեան ներքին մասը կոտորւած լինելով չի կարելի որոշել, թէ ազանելիքը ինչպիսի են եղել:

Երկրորդ սնից (նկ. 22) կայ միայն երկու կոտոր. մինը 85, միւսը 35 հարիւրամետր բարձրութեան: Սրանց վրայ ևս քանդակուած է մի մարդ, ձեռքն բռնած այս եկեղեցու կաղապարը: Դժբաղդաբար մարդու գլխի մասը կոտորւած է: Շատ հաւանական է, որ սա եկեղեցին շինող Բուրթել իշխանի պատկերը եղած լինի:

Ներքին յարկում գտնուած սեան մրայ քանդակուած է Աստուածածինը Բրիստոս գրկում, (նկ. 23):

Այս եկեղեցու հանդէպ ձգուած է և մի ուրիշ սիւն, նոյն տրամագծով, և 90 հարիւրամետր բարձրութեան: Սրա վրայ ևս քանդակուած է մի մարդ՝

ձեռքն մի բազէ բռնած: Գլխի մասը կոտորւած է, հանգերձը ֆարաշու նման է և գօտիով ամրացած:

Հիւրատուն.—Պարսպից դուրս, արևելեան կողմում կայ մի սեկաշէն, փոքրիկ մատուռ (նկ. 24) թաղակապ, հասարակ շէնքով, 4 մետր երկարութեան, 2,35 մետր լայնութեան և մօտ 5 մետր բարձրութեան: Ունի մի հասարակ դուռն և երկու փոքրիկ պատուհան: Սրա բոլորածն սեղանի երկու կողքին կան մի մի խաչքար, որոնցից աջակողմանը բուսական մեծ է և կրում է իր վրայ մի ընդարձակ արձանագրութիւն: Սա յայտնում է թէ Սաբգիւս եպիսկոպոսը տերամանաւ պարոնաց իւրոց Տարսայիճին, եղբաւր Սմբատայ արքայի և ամուսնայ իւրոյ Մինայ խաթունին և եղբաւրց իւրոց Հիպարիտի և Թաղային շինեցի զհիւրատունս: ապա յիշատակում է այն գիւղը. ջրաղացը, այգին, հողաբաժինը՝

Նկար 22

որ յատկացրել է հիւրատանը, որպէս-
զի սրահ ամուսն հիւրերին պէտքն,
անցւոր օտարքն ուտեն, իւր պարոնաց
համար աղօթք անեն և իրեն յիշեն:
Արձանագրութիւններ. — Ս. Կարապե-
տի հիւսիսային պատի վրայ՝ ներքուստ.

Ի թվն. ՈՂ (=1221) կամաւն
Այ. ես Լիպարիտ որդի Ալակումի
եւ թուն մեծին Աւրպելեանց զի
հայրն իմ Ալակումին քննացաւ ի
թագաւորէն Արխագ զնաց ի
տունն Աթաբակի Ելտկուղանց եւ
նա մեծաւ զատով (գթով) մեծա-
րեաց զնա. ետ նմա զմեծ քա-
ղաք Համիան, եւ Լիպարիտս որ-
դի նորա մանուկ գոլով դարձա
վերստին ի լուսաւոր հաւատն
սրբոյն Գրիգորի. եկի առ մեծ
Աթաբակ Իւանէ. հայրենեացն փո-
խան երես զՀրաշկարերդ իւր կե-
րովն եւ ես շինեցի զվանքս, որ
կոչի նորավանք յաւաջնորդութեան

Տն. Սարգսի Սիւնեաց վերադիտողի. շինեցի զեկեղեցիս
եւ Աւագ սբ. Նշանս առ Աթաբակ Իվանէին աւանդ էր...
ետու այլ... զեղը զԱգարակի ձորու, Տխարբ իւր սահմա-
նաւքն. Տէր Սարգիս եւ միաբանքս հաստատեցին ինձ զա-
ւագ խորանն դ. աւր ժամ կիրակէն ի շաբաթն եւ զհինգ-
շաբաթն ի յամէն շաբաթու իմ եւ կենակցին իմոյ Ազ-
փաին. սահմանեցին ի տարին Տեառն ընդ առաջ աւրն
զամէն եկեղեցիքս. արդ որք ընթերցայք զգիրս խնդրե-
ցէք ի Քէ իմ որդոցն Ալուկումին, Սմպատա, Իւանէի,
Փախրազաւային, Տարսայիճին արեւշատութիւն. Արդ որք
այս հաստատուն գրոյս հակառակ կայ յիմոց կամ յաւ-
տարաց աւագաց Հայոց կամ ի Վրաց զայն զեղաւրէքն
հանել շանան կամ զժամն խափանել ՅԺԸ հայրապետաց

Նկ-բ 23

տանին Ա. պատարագ ինձ Շատլոյսին: Արդ որ մեր բանիս հակառակ կան ի մերոց կամ յաւտարաց կամ պարոնաց կամ ձեռնաւորաց հակառակին ՅԺԸ հայրապետացն նշովեալ եղեցի, իմ մեղացն պարտական եղեցի. ի թվին 26 (=1250) հաստատ է:

Սրա մօտ.

Կամաւն Այ. եւ Հաջարի եւ ամու-

*) Սրա տակ գտնուած է Ստեփաննոս եղիսկոպոսի 1206 թուականի արձանագրութիւնը: (Տես երկուսն էլ իմ լուստաբալ ալբոմի մէջ):

նդոված է եւ մեր մեղացն պարտական է, եւ թէ տանիկ աւագ փոխի եւ հանել ջանայ՝ իւր հաւատէն ու ի Մահմետէ ապիզար է. ու Ռ. Ռ. Ռ. Նալաթ Նալաթ *):

Ժամատան հիւսիսային պատի վրայ.

Թվ. ՈԶԱ (=1232) Գ(է)որդ զիմ հոգոյ արդիւնք տվի ի սբ Նախավկայս մասն պահարանով... եւ Տէր Սարգիս եւ միաբանք սահմանեցին զսբ Գէորդին շարաթն Բ. պատարագ անխափան:

Ժամատան հարաւային պատի վրայ.

Յանուն Այ. եւ Շատլոյս եկի ի Նորավանս եւ եկեղեցւոյս միաբանեցայ ու զիմ ձեռատունկ այդին ի սբ Նախավկայս տվի. Տէր Ստեփաննոս եւ միաբանք հաստատեցին Աստուածածնի:

Նկար 24

Նկար 24

սին հմ Մէլիք ոչ ունէաք զաւակ, երբ որ խոստացար զմեր կանգնած երանելի սք. Նշանս եւ տուար զմեր ձեռատունկ այդին ու չորս դուռն տուն մեր շինած ի Զվայ. Տէր Սարգիս եւ միաբանք հաստատեցին ի տարին Դ. պատարագ. հատարիչքն աւրհին յԱյ. եւ խափանիչքն դատին ի Տեառնէ. Ով որ հակառակ կայ ՅԺԸ հայրապետացն նզովեալ եղեցի:

Ժամատան հարաւային պատի վրայ, ներքուստ.

Ի Թվիս 2Ժ (=1261). Այս գիր յիշատակի եւ արձան անշնչելի իմ Սմբատայ իշխանաց իշխանի որդւոյ մեծին Լիպարիտի... շինեցի զեկեղեցիքս, վերստին նորոգեցի..... պահարանաւք եւ հոռւ իմ հայրենեացն Բ. զիւղ ի սք. Նախավկայս, զԱւէշ ու Անապատ, եւ յԱրոտի զնորատունկ մեծ այգին իւր կիւրակաջրոջ. Տէր Սարգիս եւ միաբանքս հաստատեցին զաւագ խորանն որ հանապազ պատարագ պարոնացն օրնհն. զշաբաթն ու զկիրակի՝ Լիպարիտի, հինգշաբաթ՝ Ասփային, զերկուշաբաթ ու զերեքշաբաթն՝ Ելիկումին, չորեքշաբաթն՝ Իվանէին, ուրբաթն՝ Փախըադուլային... Արդ՝ որ յետ մեր ժառանգեն ի տեղոյս յիմոց կամ յաւտարաց եւ այս հաստատեալ պայժանիս հակառակել ջանայ եւ կամ ի սք. եկեղեցոյս հանել կամ զժամս խափանել՝ մեր մեղացն պարտական է, եւ զանլծս ցաւազին զհայկնին եւ զԳայիզին առցէ ի քածին զՅուդային եւ զխաչահանացն. եթէ որ ի տաճիկէ յաւագ փոխի ու հանել ջանայ յԱյ...

Արա շարունակութիւնը գտնուում է արեւմտեան պատի վրայ.

Յուսոջն Այ. ես Սմբատ իշխանաց իշխան իմ սրտի յաւժարութեամբ տվի ի սք. Նախավկայս իմ հայրենեացն զԱզատն իւր սահմանաւք լեռամբք եւ դաշտաւք, և զիմ... Գինէշեկաձոր վասն փրկութեան հոգւոյ եղբաւք որդւոյ իմոյ Բուրթէլին, որ զեռարոյս նորափթիթ փոխեցաւ առ Քք. պատերազմաւ ի դաշտին Սկիւթացւոց. խաւար էած տեսողաց. եւ... Գ. իւր նովաւ զաւակ յիշատակի. Տէր Սարգիս եւ այլ միաբանքս հաստատեցին Ժն աւր պա-

տարագ. Ե. ասը աւագ տաւներն, Ե. Պետրոսի եւ Պաւղոսի տաւնին եւ Յովհաննու եւ Յակովբայ եւ Նոր Կիրակէին: Կատարիչքն աւրնին եւ խափանիչքն դատին ի Տէ. եւ որ զգեղն հւ զայզին հանել ջանայ, ՅԺԸ հայրապետացն նզովեալ եղիցի:

Կամաւն Այ. ի տէրութեան իշխանաց իշխանի Սըմբատայ եւ յառաջնորդութեան Գրիգորի եւ Ասփառական եւ Մխիթար քահանայ Այ.... եւ տվի զԴահեկոյ քարոյ այգին Նախավկայս.... եւ զհտոջն. Գրիգոր եւ այլ միաբանք տվին Համբարձման աւրն զամենայն... տիրացու Դաւիթն... եկեղեցիքս պատարագ Ը. ասը. Ա. Թամարին, Ե. Ալփառականին Բ. Դամաին: Կատարիչքն աւրնին յԱյ:

Ս. Կարապետի արեմտեան պատի կամարի վրայ, ներքուստ.

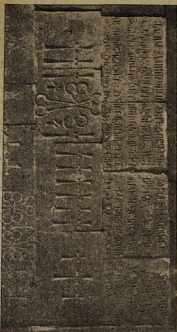
Եւ Տէր Սարգիս, բնորդի Տէր Ստեփաննոսի Միւնեաց արհի եպիսկոպոսի շինեցի զեկեղեցիս ի բարեխաւսութիւն ինձ եւ Լիպարտին եւ Նախնեաց մերոց եւ երկուց հարազատ եղբարցն, որ սպանան ի թուրբաց պատերազմաց. վասն որոյ աղաչեմ հանդիպողացդ յիշել զմեզ ի Քս:

Ս. Կարապետի արեմտեան կողմի ներքին աւանդատան հարաւային պատի վրայ.

Յանուն Այ. այս գիր է Տէր Սարգսի եւ սպասաւորաց սբ. Կարապետիս, որ տվաք զխորանս Հասանայ Ամադուեցոյ, որ նորա հալալ արդեամբ շինեցաւ. ի տարին Բ. ասը ժամ հաստատեցաք զՊետրոսի եւ զՊաւղոսի տաւնին. Ա. Հասանայ, Ա. իւր կնոջն. եւ որ հակառակ...

Ժամատան արեմտեան պատի վրայ. (տես նկ. 25):

Յանուն Այ. եւ Սարկաւագ երէց որդի Մկրտչին եկի ի Նորավանս... Նշանիս աւաջի, իմ սրտի յաւժարութեամբ զիմ գնած հայրենիքն.... զխաչ...դնեց այգին եւ զիմ հովատունս իւր սահմանաւն.... եւ խոճառաւտուն... յեղեգնաձոր իմ գնած՝ եկեղեցոյս տվի, որ ի տարին միաբանքն սահմանեն պատարագ ի տաւնին Աստուածածնի... յիս հայրենեաց... [թվ. 2Ի = 1271).

Նկար 25.

մանաւրն յորդեց յորդիքն նորա հայրենիք տվի ու ինչ գեկեղեցին լմնեցին Խիշայ կուտայար Ծ. սպիտակի այն խիլային փոխան զԱղազար Օղերծեցին տվաք նորայ հայրենիքն լինի, նորայ գեղին կայ յազգէ յազգ ու գՀալէ ձորոյ հարկն սահմանեցաք ի տարումն վաթսուն սպիտակ տա, այլ ազատ է յամէն հարկաց. այլ ոչ ամիրա, ոչ պարոն, ոչ ձեռնաւորի ոչինչ հաշիւ չկայ հետ Հալէձորոյ, ոչ շոր տացի ոչ այլ ոչ ում. ով յետ մեր զայս հաստատ

*) Տես ընդօրինակութիւնը իմ Վայոց-Ձորի լուսանկար ալբոմի մէջ:

Ս. Գրիգոր դամբարանի դրան վերեւ.

Կամաւն Այ. ես Տարսայիճ իշխանաց իշխան շինեցի զդամբարանս յաղազս եղբաւր իմոյ Սմրատայ արքային. վասնորոյ աղաչեմ յիշել, թվին ՉԻԴ (=1275).

Նոյն դամբարանի հիւսիսային պատի վրայ մեծ մեծ տառերով. *)

Կամաւն Այ. այս իմ գիր է Տարսայիճ իշխանաց իշխանիս, որ իշխեցող էի Սիւնե(ա)յ նահանգիս Որոտան եւ Շնհերոյ, որ եկեղեցի տվի շինել Սիրանէս վարդապետին ու Հալիձորոյ ու Շնհերոյ հայրենիքն տվի իւր սահ-

վճիռս խափանէ ու զմեր հրամանքս ունայն առնէ յերից սուրբ ժողովոցն որոշեալ եղիցի եւ մասն եւ բաժին ընդ Յուդայի եւ ընդ խաչահանուացն եղիցի. ես Տաբսայիճս իմ ձեռաւ հաստատեցի զգիրս զայս:

Ժաժատան արեմտեան պատի վրայ. (Տես նկար 26).

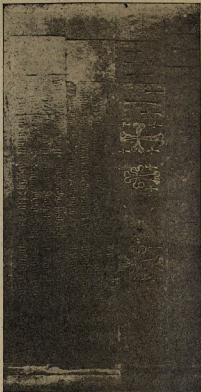
Կաման Այ ես Ամիրայս, Թոռն Զուրչին եկի ի Նորավանս առաջի սբ. Նշանիս ու զՅաղթա այգին որ ի պարոն Տաբսայիճէն գնեցի Դ. Ռ. դրամաւ եւ Գ. ջորի տվի սբ. Ուխտիս վասն իմ հոգւոյս եւ իմ մաւրն Դոհար խաթունին: Տէր Ստեփաննոս եւ միաբանք կարգեցին Դ ժամ. Բ. ինձ, Բ. իմ մաւրն Հռիփսիմե(ա)նց տաւնին: Արդ՝ թէ ի մեր յետամնացողաց կամ ի պարոնաց եւ յաւագաց հակառակել ջանայ ու զիմ Դ. Ռ. դրամն եւ Գ. ջորին ի Նորավանիցն հանէ... ի սբ. Երրորդութենէն եւ յերից սբ. ժողովոցն նշովեալ եղիցի եւ բաժին զՅուդային առցէ, եւ մեր մեղացն պարտական եղիցի. ի թվին 210 (=1291) հաստատ է գիրս կաման Այ:

Դամբարանի հիւսիսային պատի վրայ. *)

Կամաւ Ամենակալին Աստուծոյ այս գիր յիշատակի եւ արձան անջնջելի Մինա խաթունիս է, զստեր մեծի արքային Զալալին եւ ամուսնո մեծարգի իշխանի Տաբսայիճին, եւ իմ որդւոյս Զալալին, որ գնեցաք ի մեր հալալ ընչից զՆորպետին այգին ի Վէգի եւ զայլն ի Կորդո գնեցաք ի հայրենատիրացն եւ տնկեցաք. եւ բոլորեցի զԴ դեհն. Ա. ճակատն Բնաշահու Վհնուէլպողոմին այգին. Ա. ճակատն իրիցին այգին, Ա. ճակատն Որբէկին այգին, Ա. ճակատն Բրէհիմին այգին: Տեղն ժԲ զըվի զոր յառաջ այլ տված էր վանիցս՝ մեր մեր յաւժարութեամբ վերստին տվաք ի Նորավանս յԱւագ սբ. Նշանս եւ ի Տր. Ստեփաննոս. վասն հոգեց արքաաշուք տա իմո Տաբսայիճին. իսկ տը. Ստեփաննոս եւ միաբան եղբարքս կարգեցին ժամ յիշատակ անջինջ գտաւնին Համբարձման, գի յայմս աւուր հանդիսիւ աւրհնեսցեն զշիրիմս նորա եւ Ժ.

*) Տես իմ Վայց-Ջոր լուսանկար ալբոմի մէջ:

աւր պատարագ մատչի. եւ այս տուրքս ոչ ի զրկանաց,
 ոչ ի գեղէ, ոչ ի պարոնահողաց, այլ մեր հալալ զրա-

ՅԵ ՎԱՅՈՑ

մագին, ազատ յամէն հարկաց, որ ոչ ում հաշիւ չկա ի
 հետ: Արդ՝ թէ ի մերոցս կամ յաւտարաց կամ յիշխանաց
 կամ ի ձեռնաւորաց զինչ և իցէ պատճառաւ նենգել կամ

հանել ջանան դայս այգիս ի նորավանից կտրեալ լիցին նորա յերկու կենաց, ընդ աւձին եւ ընդ սատանաի նդովեալ եղիցի յամենակալ բերանէն յԱյ. զհայէնին եւ զԳուդային, զԹուլիանոսին առցէ վարձ, ընդ Վասակա ուրացողին դատեսցի, յերից սուրբ ժողովոցն եւ յամենայն սրբոց անիժեալ լիցի ի մահ եւ ի կեանք. եւ թէ տաճկաւ որ փոխի եւ հանել ջանայ Ռ. Ռ. Ռ. նահլաթ լինի. յիւր Մահմետէն ապիղար լինի. ի թվին 2100 (=1292) հաստատ է գիրս կամաւն Այ.:

Ժամատան հիւսիսային պատի աջ կողմը.

Կամաւն Այ. ես խաթունս՝ դուտոր Խալայշահի միաբանեցայ սր. Նշանիս ու տվի Ե. սպիտակ. Ի յԱւփա այգի զնեցի մաւտ ի... Տէր Սարգիս եւ միաբանք սահմանեցին Բ. աւր պատարագ խաթունիս:

Սբա աակ.

Կամաւն Այ. ես Գոնցէ՝ թոռն Հասանայ, դուտոր պարոն Խաւսրավկայ միաբանեցայ սր. ուխտիս նորավանից վասն բարութեան իշխանաց իշխանայ Բուրթէլին եւ տվի զխնամազահի էգին Ամաղինի հոգւոյն. միաբանքն խոստացան Զ. պատարագ Յայտնութեան ութաւրացն. Բ. ինձ. Բ. Ամաղինայ Բ. Հասանայ, Այս մեր թուղթն է. թվին 2101 (=1295)

Ս. Կարապետի հիւսիսային պատի վրայ ներքուստ, ՈՇ թուականի արձանագրութեան տակ. *)

Շնորհաւր եւ ողորմութեամբ սր. Երրորդութեան, յուսոֆէ առ Քս. ես յոգնամեղ եւ ապիկար Ստեփաննոս, որդի իշխանաց իշխանին Տարսայիճին, եպիսկոպոս Սիւնեաց եւ տեսուչ Երկնահանդէս աթոռոյս Տաթևոյս եւ նորավանից, յիշելով զունայնութիւն վայրկենի կենացս, ետու զիմ հոգւոյ մասն եւ բաժին Այ. եւ Ժառանգ(ութիւն) սր եկեղեցւոյս զԶովայ զիւզն իւր բոլոր սահմանաւքն ազատ յամեն յաշխարհական հարկաց ի դիւանէ, ի խալանէ եւ յամեն շարէ, զոր գնե(ա)լ էի յիմ ախարաւքն ի

*) Տես իմ Վայոց-Ձորի լուստաիւղ ալբումը:

Ջալալէն եւ տվեալ Իմ հազար զբամ եւ Փողահանքն զսր-
Սահակ եւ զԱրասաշէն. եւ այլ ետու յիմ հալալ հայրե-
նաբաժնէն ի Հրաշկարերդ Քարկոփիյեանքն իւր սահ-
մանաւքն յեղեգիսաձորին, զԱրատեսն իւր զեղաւքն եւ
ամէն հայրենիքն իմ արարի ժառանգութիւն սբ. ուխտ(ի)ս
Նորավանից հայրենիք անխախտ եւ անդառնալի մինչ ի
զալուստն Այ. եւ այլ բազումս: Եւ կամաւ միաբան եղ-
բարցս հաստատեցի ինձ յիշատակ ի սա զի զկնի կըրկ-
նազատկին պատարագեցեն եւ ամէն աւր անբիծք եւ
աւետարան ինչ ի Հոգոյ զալուստն. եւ զաւր Պենտէկոս-
տէին մեզ յիշատակ կատարեն զնմամբ զուարակաց եւ
առատ ռոճկաւք, եւ յամէն եկեղեցիքս մեզ պատարագ-
թերես զտից յԱստուած Հոգոյն ողորմութիւն եղկելի
հոգոյս ի մեծի աւուրն աներեկի, ուր բանքն սպառին եւ
գործքն թազաւորեն: Եւ արդ՝ եթէ ոք զայս խաբանել
խորհի կամ յափշտակել զտուրքս եւ կամ ի ժառանգա-
ւորացդ ծուլանալ եղեալ սահմանիս, ընդ անլոյծ նզո-
վիւք եղիցին յԱյ. ամենակալէն եւ յամենայն սրբոց յերկ-
նաւորաց եւ յերկրաւորաց, ընդ հայէնի եւ ընդ Յուդայի
եւ Արիոսի պատժեալ խայտառակեացին եւ մեր մեղացն
պարտական եղիցին. եւ թէ տաճիկ փոխի եւ խլել ջա-
նայ, յԱյ. եւ ամենայն սրբոց նզոված եղիցի, եւ յիւր
փեղամբարէն ի Մահմետէն ապիպար. Ռ. Ռ. նալաթ լինի
մեռելաւք եւ կենդանաւք ՚ի թվիս 2Խէ (=1296) հաս-
տատ է:

Մի քիչ ներքեւ.

Կաման Այ. ես Տարսայիճս ետու էրենարտն իւր
սահմանաւքն Նորավանից վանս:

Կաման Այ. ես Սանճար որդի Տարնորադուին ոչ ու-
նելով զաւակ երկրի՝ որ ստացայ ինձ զաւակ զսր. Նշան
եւ տվի իմ հալալ հայրենեացն զՏանձեկ իւր սահմանաւքն
եւ այգոֆն ի Նորավանքս. եւ Տէր Ստեփաննոս եւ միա-
բանքս սահմանեցին ինձ ի տարին Ե. ժամ. թէ ոք խա-
փանել ջանաւ ի սբ. Նըրորդութենէն նզովեալ եղիցի եւ

մասն զՅուդային եւ զխաչահանուացն առցէ եւ մեր մեղացն պարտական եղիցի. ի թվիս 278 (=1303).

Դամբարանի հիւսիսային պատի վրայ, 3 երբեք. մ.

Կամաւն Այ. ի հայրապետութեան Տէր Աւրբէլի Յովանէս Սիւնեաց եպիսկոպոսի ես Գրիգոր թոռն Դոփին գնեցի ի Դամեկորարոյ զՇատենց եւ զՄարգարտայ այգին ՌՇ սպիտակ. եւ հտու ի սբ. ուխտս. վասն որոյ ի

Նկար 27

տարին ամուսնոյ իմոյ Ասփային, զստեր արքայաշուք իշխանին Տարսայիճին պատարագ Գ. աւր փոխման Աստուածածնին, Ա. Տեառնընդառաջին, Բ. բուն բարեկենդանին, շաբաթ աւրն եւ կիրակէն անխափան. Կատարիչն արհնին յԱյ. եւ խափանիչն զատին ի Տեառնէ. թիւն 246 (=1312).

Ս. Աստուածածնի վերին դրան բարձրում.

Կամաւն Այ. ես պարոն Բուրթէլ իշխանաց իշխան

եւ ամուսինն իմ Վախախ եւ որդիք իմ Բէշկէն եւ Իվանէ կանգնեցաք զեկեղեցիս ի մեր հալալ արդեանց.

Այս արձանագրութեան երկրորդ զարը վայր էր ընկած, որ ես նկարել տուի:

Սա պարունակում է արձանագրութեան հետեւալ տողերը.

Պարոն Բիւր(թէլ) ե(ւ) ամուսին իմ Վ(ախախ եւ որդի)ք կանգ(նեցաք) զեկեղեցիս մեր հալալ (արդեանց):

Ս. Աստուածածնի արեւելեան ներքին պատուհանի վերեւ.

Բուրթլի իշխանաց իշխանի Տէր Աստուած աւգնէ:

Հիւրատունն կոչուած մատրան հարաւային պատի միջի խաչ-ժաբի վրայ. *)

Յուսոֆը որ առ Ած. ես Սարգիս անարժան եպիսկոպոս կամաւ եւ հրամանաւ ամենաւրհնեալ պարոնացն իմոց Տարսայիճին, եղբաւր Սմբատայ արքայի եւ ամուսնոյ իւրոյ Մինայ խաթունին եւ եղբարց իւրոց Լիւրարիտի եւ Թաղային, շինեցի զհիւրատունս եւ հտու հիւրանոցս զիւղ զԱւէշ իւր ամէն սահմանաւրն, եւ զերկու ակն ի ջաղացն յԱրփայ եւ այդի զԱխթամարենց բաժինն ի վանքս զԹոմային, զՈվանէսին եւ զՊետրոսին յԱկոռի զնձնսադուռն ի Վէղէ գպարոնէն զնած բաժինն հող, ի նրբոյն զՄարական փորակ, յԱգարակի ձոր՝ Վարդուտն, յԱգատին՝ զՃաղուռնն Սարին՝ զԱկնեք, յԱնապատ զԹգեւնին: Որ զայսոց մուտն ի հիւրերին պէտքն անցւոր աւտարքն եւ կամ ուտելիքն ուտեն, պարոնացն երախտաւորացն աղաւթք եւ Ած. ողորմեա ասեն. յիշելով զիս եւ զիմ աշխատասէր Առաքելն. որ յետ մեր զայս սահմանեալն... յայս Հիւրատանէս հանել ջանայ կամ խափանել՝ ինքն յԱյ. դատի եւ մեր մեղացն պարտական է:

Ս. Պարապետի հարաւային աւանդատան դրան վերեւ գլորում են մի ջանի հին տապանաքարեր և մի խաչքար, վերջինս նոյն իսկ զլիւիվայր: Սրանց տապանադրերն են.

Յիշեալ Քրիստոս Ած. զՍարգսի հողին եւ ողորմեա թվ. Ո՞՞ (=1201).

Յիշեալ Քրիստոս Աստուած... եւ ողորմեա.

*) Տես իմ Վայոց-ձոր լուսաւորող ալբոմը:

Ի ԹՎ. ՈԿԲ (=1213) կանգնեցաւ խաչս ի բարեխաւսութիւն Գրիգորի, որ փոխեցաւ ի Քս....

Մի խաչքարի վրայ.

Այս նշան աւծելոյն Այ. կանգնեալ ի բարեխաւսութիւն իշխանաց իշխանի Հասանայ որդւոյ Սենեբերիմայ արքայի, որ կէսաւրեայ փոխեցաւ առ Քս. զրկեալ ի հայրենի փառացն...

Ժամատան մէջ Ա. շաբթ Գ. դամբան.

Բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Այլիկումի է տապանս *),

Ժամատան Ա. շաբթի Դ. դամբան.

Դեղեցկածաղիկն է Իվանէ**),

Ժամատան մէջ Ա. շաբթի Ե. դամբան.

Քաջ սպառազէնն է Փախրադուլայն ***),

Ժամատան մէջ Ա. շաբթի Ը. դամբան.

Տէր Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոս. ԹՎ. ԶԹ (=1260),

Ժամատան մէջ Ա. շաբթի Զ. դամբան.

Զրաբեպաշտ մայր իշխանացս զԱսփնայն յիշեցէր****),

Մի խաչքարի վրայ.

ԶԺԸ (=1269). Ես Դեղ կանգնեցի զխաչս յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ բարեխաւսութիւն...

Ս. Գրիգորի դամբարանում Ա. շաբթի Բ. դամբան.

Սմբատ արքային է տապանս. յիշեցէր ԹՎ. ԶԻԲ (=1273),

Ժամատան մէջ Գ. շաբթ ԺԹ. դամբան.

ԹՎիս ԶԻԳ (=1274). Տուն իմաստից եւ հանճարոյ Աւրպել Յովհաննէս հռչակաւոր մետրապոլիտ Սիւնեաց.

Ժամատան հարաւային կողմը մի խաչքարի վրայ.

Կաման Այ. ես Կուզոր որդի Ախթամարին կանգնեցի զխաչս յազազս մաւր իմոյ Ասփային. Որ երկրպագէր յիշեցէր ի Քս. ի ԹՎիս ԶԼԳ (=1284),

*) Վախճանուել է 1253—5 թ.

***) Լեւոնի որդին է, որ վախճանուել է 1260 թուին.

****) Տարաշիւհի և Սմբատի եղբայրն է, վախճանուել է 1260 թուին.

*****) Սա Տարաշիւհի հոր՝ Լեւոնի որդին է, Բուրաք իշխանի զուգորդ, վախճանուած 1263 թուին.

Սրա մօտ մի այլ խաչքարի վրայ.

Կամաւն Այ. ես Կուզոր որդի մեծ Ախթամարին
կանգնեցի զխաչս եղբար իմոյ Փալկայ որ կիսաւրեայ
փոխեցաւ ի Բս. թվ. 217 (=1285):

Ս. Գրիգորի դամբարանում Ա. շաբթի Գ. դամբանի
վրայ.

Ի թվիս 218 (=1289). Այս է հանգիստ արքայա-
շուք կողմնակալին հղաւր եւ մեծ գործակալին եւ քաջա-
պահ մենամարտին Աթաբակ Տարսայիճին:

Մի խաչքարի վրայ.

ՁՏիրատուր եւ դամուսին իւր Խաթուն յիշեցէք. թվ-
վին 219 (=1291):

Ժամատան մէջ Ժէ դամբան.

Ձգեղեցկափթիթ ծաղիկն եւ զքաջուղէշ մանուկն
վաղաթառամ Իվանէ, յիշեցէք թվ. 220 (=1294):

Ժամատան մէջ Բ. շաբթ ԺԲ. դամբան.

Ջրաբեպաշտ տիկինն զնաթէլն յիշեցէք. թվ. 2107
(=1295):

Ժամատան մէջ Բ. շաբթ ԺԶ. դամբան.

Վայելչագեղ եւ դեռարոյս պատանին Ուլուն յիշե-
ցէք թվ. 2107 (=1295):

Ս. Գրիգորի դամբարանում Ա. շաբթի Ա. դամբանի վրայ.

Այս յարկ տապանի բանդ բարկութեան է եւ զուր
զերութեան հրաշագեղ մանկանն եւ քաջագաւր երիտա-
սարդին Փախրադալին որդւոյ մեծափառ իշխանին Տար-
սայիճին, վասն որոյ աղաչեմ յիշել. թվին 2106 (=1296):

Ս. Գրիգորի դամբարանի Բ. շաբթի Բ. դամբանի վրայ.

Ի թվին 2106 (=1296). Թագազարմ արքայուհին է
Մինայ խաթունն, դուստր մեծ կողմնակալին Աղուանից
Ջալալին:

Ժամատան մէջ Ա. շաբթ Ժ. դամբան.

Այս շիրիմ շնորհալիր Սարգսի է Սիւնեաց եպիսկո-
պոսի եւ անյաղթ հռետորի. թվ. 2106 (=1298):

Ս. Գրիգորի դամբարանի Ա. շաբթի Գ. դամբանի վրայ,
ուր կայ մի առիւծի ցածրաբանդակ (տես նկար 16):

Թվին 2106 (=1300) Ձգեղեցկատիպն էլիկում, որ-

դի մեծին Տաքսայինին, որ առիւծաւըէն խրոխտ մընչէր ընդդէմ այլասեռ զնդին, աղաչեմ յիշել յաղաւթս:

Դամբարանի հիւսիսային պատի մէջ կողքի վրայ դրուած մի խաչքարի վրայ.

Ձայս նշան Յիսուսի խաչելոյն ...Տեառն Աստուծոյ վասն փրկութեան մարդկան՝ կանգնէ յուսով քրիստոսասէր իշխանուհի Թաթմա խաթուն ի բարեխաւսութիւն զլի.... իւր մեծափառ իշխանին էլիկումին, եւ վասն յերկար կենաց զաւակաց իւրոց Բուրթէլին եւ Բուղղային:

Ժամատան մէջ Գ. չարք Ի. դամբան.

Ի թվին ԶԾԳ (=1304) Այս է շիրիմ հանգստեան մեծի մետրապոլիտ Սիւնեաց Ստեփաննոսի:

Ժամատան մէջ Ա. չարք Թ. դամբան:

Տէր Գրիգոր Սիւնեաց եպիսկոպոս թվ. ԶԽԴ (=1305).

Ժամատան արեւմտեան դրան աջ կողմը կանգնած գեղեցիկ խաչքարի վրայ (տես Աւրոմ VIII 12):

Ես Թաթմա խաթունս կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգո Աթապէկ Տաքսային եւ յարեւշատութիւն որդոց իմոց Բուրթէլին եւ Բուղղային. թիւն ԶԽԷ (=1308). Մոմիկ վարդապետ յիշեցէք:

Ս. Գրիգորի դամբարանի Բ. չարքի Դ. դամբանի վրայ.

Ձաշխարհաշէն զշխոյափառ պարոն զԹաթմայ խաթունն, մայր Բուրթէլին յիշեցէք *) թվին ԶԿԱ (=1312).

Ժամատան արեւելեան պատի հիւսիսային կողմի խաչքարի վրայ.

Ի թվիս ԶԺ (=1261). Ի կամս ողորմութեան Արարչին եւ Բուրթէլ որդի էլիկումին, որդւոյ մեծ Լիպարտին կանգնեցի զխաչ աստուածընկալ սբ. նշանս մաւր իմոյ Թաթմայ. յիշատակ յաւիտենից. աղաչեմ յաղաւթս յիշեցէք ի Դս.

Ս. Կարապետի ժամատան մէջ Բ. չարք ԺԱ. դամբան.

Ջարեպաշտ պարոնն զՆաթէլն յիշեցէք. թվ. ԶԿԲ (=1313):

*) Թաթմա խաթունը Տաքսայինի որդի էլիկում Գ.ի կնիւն է եղել:

Ս. Գրիգորի դամբարանի Բ. շարքի Գ. գերեզմանաքարի վրայ.

Նղրայր մեծ Բուրթէլին զգեղահրաշ Բուղղային երիտասարդ հասակաւ, որ յետ յոլով քաջ մրցմանց տիգախոցեալ զանթառամն ընկալաւ զպսակ. թվին 244 (=1318).

Կոտորուած և դուրս ձգուած մի գերեզմանաքարի վրայ. (տես Ալբում, պատկեր XIX. 32.):

Վարդազոյն տղային Սմայատ որդի Բուրթէլին. յիշեցէք.

Ժամատան մէջ Գ. շարք ԻԳ. դամբան.

Այս է հանգիստ Առաքէլ եպիսկոպոսին, որ հանգեաւ թվ. ՌԻ (=1571).

Ժամատան մէջ Բ. շարք ԺԴ. դամբան.

Ջվաղաթառամ զՍամու(էլ) յաղաւթս յիշեցէք.

Ժամատան մէջ Ա. շարքի Բ. դամբան.

Աւրիորդն է Թամթիկ. յաղաւթս յիշեցէք.

Ժամատան մէջ Ա. շարքի Է. դամբան.

Տէր Յոհաննէս Սիւնեաց եպիսկոպոս.

Ժամատան մէջ Ա. շարքի Ա. դամբան.

Ջսլարոն Թաղենց.

Ժամատան առջև մի խաչքարի վրայ.

Յիշատակ է հաւրեղբաւր իմոյ Առաքէլ եպիսկոպոսին. թվին ՌՃԺ (1611).

Մի խաչքարի վրայ.

Տէր Ած. Յս. Բս. Այս է Տէր իմ աւրհնեալ անեղ անուն Այ. ի ծագաց մինչև ի ծագս ծագի լոյս. թվին ՋՀ (=1321).

Ժամատան արևելեան պատի հարաւային կողմի գեղեցիկ խաչքարի վրայ.

Ես Յովհաննէս Աւրպէլ Սիւնեաց արհի եպիսկոպոս շինող սբ. եկեղեցւոյս, յիշել ազաչեմ (զիս) եւս, եւ զբարեպաշտ իշխանաց իշխան զարեան մերձաւորն իմ զքաջ մենամարտիկն զԲուրթէլն եւ զգլխոյափառ բրիտոսասէր զոյգն իւր Վախախն, նորարողոջ զաւակաւն իւրեանց Բէշքէնիւն եւ Իվանէիւն. թվին ՋՀԱ (=1322).

Սրա կողքի խաչքարի վրայ.

Այս Դայիսոն մխնալ արեամբ աւծելոյն Յիսուսի, որով հարեալ խոցեցաւ զոռոզն անմարմին. եւ կանգնեցաւ հրամանաւ ածապաշտ իշխանաց իշխանի Սմպատի ի փրկութիւն որդո իւրո Բուրթէլին. յիշեցէք:

Ո, Աստուածածին եկեղեցու մօտ մի խաչքարի վրայ.

Ես պարոն Բուրթէլ կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգւոյ վասն եղբաւր իմ Բուդդային:

Ս. Կարապետի եկեղեցու մօտ մի տապանաքարի վրայ.

Կայ հանգուցեալ յայս տապանի,

Չքնաղ մանուկ զարմանալի,

Որ Իվանէ անուն կոչի,

Եղջիւր ծագեալ Աւրբելեցի,

Որդի Չեսար մեծ իշխանի:

Տապանաքարի վրայ.

Զհայր տեառն Սարգսի զԾովսէփ յիշեցէք ի Քս:

Զհայր տեառն Սահփաննոսի Տէր Դրիգոր. յիշեցէք:

Մի խաչքարի վրայ.

Դնեալք արեամբ զառին Այ. երկրպագողք սրբոյ խաչիս զՄիխիթար քահանայ հանգերձ ծնողաւր (յիշեցէք):

Ժամատան հիւսիսային պատի որմնասեան վրայ.

Ես Արաս կանգնեցի զխաչս որդւոց իմոց Սմբատայ եւ Դաւթի, որ կիսաւրեայ փոխեցան առ Քս. եւ թողին ինձ կսկիծ. որք երկրպագէք յազաւթս յիշեցէք. ամէն:

Մի խաչքարի վրայ.

Ես Եղիշայ եպիսկոպոս կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հաւրեղբաւր իմոյ Առաքէլ եպիսկոպոսին. թվին ՌԺԸ (=1569):

ԵՂԵՂԻՍԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆԵՐԸ

Տեղադրութիւն.—Եղեղիսի եկեղեցիները գտնուում են այժմեան Ալազեռի գիւղում, որ համանուն ձորի ամենաշահաւոր գիւղն է, այժմ թուրքաբնակ:

Պատմական տեսութիւն.—Եղեղիս կամ Եղեղիք հին պատմական գիւղը, որ այսպէս կոչուել է շրջակայ եղեղների լճակների

պատճառով, այժմեան Ալագեազ գիւղն է, որին իբր ապացոյց կարող է ծառայել նախ այն, որ Ստ. Օրբելեանն ասում է, «Երանելի եպիսկոպոսն Սիւնեաց պատահեալ ի տեղի մի յՃղեզնաց ծորի ի վերայ Ոստին գեղջի»^{*)}: Իսկ Ոստին գիւղը այժմեան Հոստուն գիւղն է, և Ալագեազի ձորը նրանից վերև է գտնուում: Երկրորդ՝ այս անունը պահպանուել է Վայոց-ձորի բնիկ հայերի մէջ, նրանք Ալագեազի ձորին Լղեցայ ծոր են անուանում, իսկ Լղեցը Եղիգի ռամկականն են է:

Եղեգիսը երբեք Վայոց-ձորի իշխանների, Սիւնեաց երկրորդ հարստութեան բոլոր տէրերի և յետոյ Օրբելեան իշխանների աթոռանիստ է եղել, ուստի և ոչ միայն գիւղաքաղաք, քաղաք, այլ և մայրաքաղաք է կոչուել: Այս գիւղի հիմնարկութեան ժամանակամիջոցը յայտնի չէ, և ըստ երևոյթին շատ հին է: Սիւնեաց իշխանութիւնը Վասակ Նահապետից նորոգումած միջոցին սակ է դարձել աթոռանիստ, ինչպէս յայտնապէս վկայում է Վասակի թոռնորդի Մմբատ Մեծի վերաբերութեամբ, որ Բշրայ կամ Նորայ արշաւանքի ժամանակ, 923 թուին «Հորդան տուեալ զօրացն՝ ամբոխս բազումս սպայակոյտ զօրու շուրջ գիւրեաւ կացուցանէր յիւրում արքունական ապարանքն՝ որ ի գիւղաքաղաքն իղեգիս. եկեալ ապա Նորն և տեսեալ զնա այնպիսի պատրաստութեամբ և անվանելի զօրութեամբ, զգուշացեալ՝ ոչ ինչ կարաց յայտնել յիւրայոց անտի, այլ ի խաղաղութիւն խօսեցեալ ընդ նա... ուխտ հաշտութեան հաստատէր: Եւ ապա եկեալ առ միմեանս՝ խնդութիւն մեծ տունէին և բազում օժիտս և պարգևս ընկալեալ Նորն ի Մմբատայ՝ չուէ և երթայ»^{**)}:

Մի ուրիշ տեղ էլ նոյն Օրբելեանն ասում է այս Մմբատ իշխանի մասին 936 թուին... «Ելեալ յաւուր միում յարքունեաց իւր՝ որ էր յնղեգիս գիւղաքաղաքի»: Սրա վերջին պայազատներն իրենց զանը փոխել են Բաղաց և Կապանի մէջ, Բայց երբ Զաքարէ և Իվանէ սպասաւորներն այս կողմերը խլել են թուրքերի ձեռքից, աուել են Օրբելեաններին, որոնցից Ելիկումը և սրա որդի Մմբատն իրենց զանն այստեղ են հաստատել: Մմբատի եղբայր Տարսայրնը ևս ինչպէս այստեղ, այնպէս և՛ Արփայում ունեցել է արքունիք:

Եղեգիս կամ այժմեան Ալագեազ գիւղում կան չորս աւեր եկեղեցիներ, որոնց մասին ոչ միայն պատմական տեղեկութիւններ չկան, այլ և անուններն որոշապէս յայտնի չեն: Միայն 1495

^{*)} Օրբելեան զ. Մ. յիշ. Քաջերունի:

^{**)} Օրբելեան, ԼԸ:

թուին, այս «մայրաքաղաք Նղեզիսում» գրուած մի աւետարանի յիշատակարանում ասուած է. ընդ հովանեաւ երկից տաղաւարացս սուրբ կաթողիկէիս եւ 'սբ. Աստուածածնիս և սուրբ Ստեփաննոսիս և կենդանարար սուրբ Նշանիս^{*)}։ Այստեղ թէև ասում է ընդ հովանեաւ «երկից տաղաւարաց», սակայն չորսի անուն է տալիս, և հէնց չորս աւեր ենկեղեցիներ էլ այժմ կան։ Սրանցից առաջինը, ինչպէս երևում է իւր վերայի արձանազրութիւնից, շինուած է Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանից, այս պատճառով և հաւանական է, որ ս. Ստեփաննոսը սն լինի, այսպէս կոչուած իւր հիմնադրի անունով։ Միւսների մասին ոչ մի տեղեկութիւն չկայ։

Նկեղեցիների նկարագրութիւնը.— Ս. Ստեփաննոսի ենկեղեցին (ԺԳ. դար)։ Սա գտնուած է այժմեան գիւղից դուրս, նրա արևելեան կողմը, Ալադեազ գետի աջ ափին, հարթութեան վրայ։ Սա միանգամայն ինքնատիպ է նրանով, որ կողակի մասն իւր երկու խորաններով մի առանձին շէնք է ներկայացնում, այնպէս որ նոյն իսկ կարելի է ենթադրել, որ նրա առջև շինուած ժամատան հասարակ շէնքն սկզբում չէ եղել, և ժողովուրդը, մանաւանդ զօրքը, կանգնել է սեղանի առջև տարածուած ընդարձակ դաշտի վրայ և լսել ժամասացութիւնը։ (Տես Ալոսմ, պատկեր XX, 33),

Այս առաջի մասը, այսինքն կողակը, իւր երկու խորանով (նկ. 28-30) շինուած է սրբատաշ, կարմրաւոյն քարով. ունի 5,30

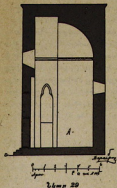

Նկար 28

մետր երկարութիւն և 10,35 լայնութիւն։ Բարձրութիւնը հասնում է 9 մետրի։ Արտաքուստ սաղաչէն է, սակայն ներքուստ, կողակի ձեղունն ոչ թէ թաղակապ՝ այլ գմբեթաձև է։ Կողակը բուրձրաձև է և կամարակապ, յանկած երկու որմնասիւնների և եր-

կու սիւնների վրայ. սակայն վերջիններս արդէն գետին են տապալուել։ Կամարներից բարձր, ուժեղ շարժման հակասար ծածկուած է սրբատաշ քարով, ունի մի նեղ և երկար պատուհան և

^{*)} Ալեխան. Միտակմ եր. 149։

զարդարուած է երկու խաչքարով: Սեղանի երկարութիւնն է 4,70 մետր, լայնութիւնը՝ 4,50 մետր. վէժքարը դեռ կանգուն է, միայն յատակի սալքարերը քանդուած են և մի մասը տարուած:

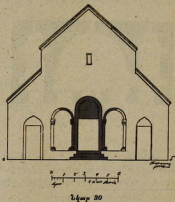
Կողակի երկու կողմի խորանները թաղակապ են, և մետր երկարութեան և $1\frac{1}{2}$ մետր լայնութեան, և ունին մի մի սեղան, մօտաւորապէս մի մետր երկարութեան: Հիւսիսային խորանը երկու դուռ ունի, մինն արեւմտեան, միւսը հարաւային պատի մէջ, որ անմիջապէս բացւում է սեղանի վրայ: Հարաւային խորանը միայն ունի մի, արեւմտեան, դուռ: Երկու դռներն էլ զարդարուած են պայտած և կամարով: Երկու խորանն էլ լուսաւորւում են մի մի, փոքրիկ և նեղ պատուհանով, որ բայւում են արեւելեան պատի մէջ:

Կողակի արեւելեան պատի մէջ կան երկու ներսանկուած, արեւակնային ճաճանշով և փոքրիկ կամարով զարդարուած. սրանց միջև մի երկար ու նեղ պատուհան՝ խաչած և շրջանակով և երկու վարդազարդով: Երկու վարդազարդ էլ բարձրուած կան: Մի մի փոքրիկ և նեղ, կամարակապ պատուհան բացւում են խորանների մէջ:

Հարաւային պատը բոլորովին պարզ է և ունի միայն մի փոքրիկ, կամարակապ պատուհան. ճիշտ այսպէս է և հիւսիսային պատը, որի սրբատաղ քարերից շատերը թափուած են:

Այս շէնքի առջև՝

իբրև ժամատուն մնում են հասարակ քարից շինուած 4 կիսաւեր

պատեր՝ մօտ մի մետր բարձրութեան: Այս ժամատան լայնութիւնը նոյնն է եղել, իսկ երկարութիւնը 9,70 մետր: Ունեցել է միայն մի, հարաւային, դուռ:

Եկեղեցու շուրջը կան բաւականաչափ գերեզմաններ, Ժ. Գ. դարու տապանազրերով: Այս տապանաքարերի մեծագոյն մասն այժմ վերցրել են և տեղը ցանել: Նկատելի են և խցերի հեւքեր:

Այս եկեղեցին պարսպապատ է եղել, որի արեւելեան և արեւմտեան կողմի դռներն այժմ էլ կանգուն են:

Արժանագրութիւններ.—Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու արեւելեան կողմի մի տապանաքարի վրայ.

Թվ. 22Բ (=1333). Այս է հանգիստ Խաւշին դուստր Դովինց պարոն Վահրամին:

Ս. Ստեփաննոս եկեղեցուց փոքր ինչ հեռու, դէպի արեւելք, քարաժայռի ստորոտում մօտ 3 մետր բարձրութեան մի խաչքարի վրայ.

Թ. Հայոց 2ԻԸ (=1279) ի բարեպաշտ իշխանութեան Տարսայիճին Շիրինշահի որդի Գրիգոր կանգնեցի խաչս ի...ամուսնոյ իմոյ և զաւակաց իմոց. Ած. ողորմի Տիկո...

Ս. Ստեփաննոսի արեւելեան կողմի ձախակողմեան խաչքարի վրայ.

Քրիստոս ողորմի Իզնատիոսին:

Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու արեւելեան կողմը, լուսամտի ճակատին.

Ես Տէր Ստեփաննոս որդի իշխանաց իշխանի մեծի Տարսայիճին հիմնարկեալ շինեցի զեկեղեցիս ի յիշատակ հաւր իմոյ...

Նոյն լուսամտի եզրերին.

Տէր Յիս. Քս. Ած. աւգնէ Բուրթէլին Բէշքէնին եւ Իվանէին:

Ս. Ստեփաննոսի մօտ մի քանի խաչքարերի վրայ կան հետեւի տապանազրերը.

Թվ. 2Բ (=1253). Կաման Աստուծոյ ես Մարգարէս կանգնեցի զխաչս ի բարեխաւսութիւն հոգոյ իմոյ եւ ամուսնոյ իմոյ եւ զաւակաց իմոց:

Ես Մխիթար կանգնեցի զխաչս հաւրն իմոյ Ամիկան եւ մաւրն իմոյ Ամիսթէ:

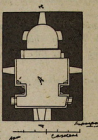
Ս. Ստեփաննոսի մօտ մի քանի տապանաքարերի վրայ.
Թվին 227 (=1344) Այս է հանգիստ պարոն Վաղ
Թանգին որդւոյ պարոն Ոմեկին:

Այս է հանգիստ Փռանակշահի Թվ. 227 (=1325):

Թվ. 227 (=1508) Այս է հանգիստ Սիմէսնի:

Վյս է հանգիստ Շմալոնի:

Ծրկրորդ եկեղեցին. (ԺԳ. դար).—Ս. Ստեփաննոս եկեղեցուց դէպի արևմուտք, մօտ հարևար մետր հեռու, նոյն հարթութեան վրայ և նոյն գետակի աջ ափին բարձրանում է երկրորդ եկեղեցին: Սա շինուած է սև, սրբատաշ քարով, 7 մետր երկարութեան, 3,25 մետր լայնութեան և անհամեմատ մեծ, մօտ 13 մետր բարձրութեան (տես Ալբրոմ, պատկեր XX. 34): Ներքուստ (նկ. 31 և 32) անսխև է, միայն արևմտեան կողմում ունի բա-

Նկար 31

ւական յառաջացած երկու, կիսաբլուր որմնասխևներ, որոնց և սեղանի կողքերին բարձրացող կեղծ որմնասխևների վրայ բուրում են կիսաբլուր կամարներ՝ կրելով իրենց վրայ կաթուղիկն, որի թմբուկը 3,50 և զմբէթը 3 մետր բարձրութիւն ունի: Գմբէթը ներսից զեղազարդուած է կարմիր ու սև խաչքարերով: Եկեղեցին աւանդատներ չունի: Հիւսիսային պատի մէջ եայ մկրտութեան մի գեղեցիկ աւանդան:

Արտաքուստ չորս պատերն էլ պարզ են, միապաղաղ, մի մի փոքրիկ, կամարակապ պատուհաններով, որոնցից հարաւայինի վերին մասում քանդակուած է երկու վիշապի բերանաբաց գլուխներ՝ իսկ ներքևում արեղակնային ժամացոյց:

Գմբէթը գլանաձև է, չորս փոքրիկ պատուհաններով և վերջանում է կոնաձև դադաթով. խաչը չկայ:

Արևմտեան կողմի միակ, կամարակապ դռան առջև եղել է մի դաւիթ, որի հիմնադրատեղն են այժմ նկատելի, և որի մէջ մի խաչքար կայ 227 (=1505) թուականով:

Այս եկեղեցին ևս պարսպապատ է եղել, որից մնում են միայն հիմնադրատեղեր:

Եկեղեցու շուրջը ընդարձակ գերեզմանատուն է եղել, որի մասին մի խաչքարի վրայի տապանագիրն ասում է. «Նս Ասլիկ զնեցի զայս հողս ընդ կաննի եւ արարի գերեզմանատուն Հայոց»:

Տապանադրերի մեծագոյն մասը ԺԴ. դարից են:

Այս եկեղեցու հարաւային կողմում, մօտ 25 մետր հեռու կայ մի տափարակ գերեզմանաքար, որի չորս կողմը կիսաւեր պատեր կան և մի դուռն: Տապանաքարի փորութեքի մէջ ամբարուած են սպիտակ մարմարեոնի քարեր որոց վրայ գրուած է հայերէն և պարսկերէն:

...Զնոգիւս ճշմարիտ հաւատով եւ ուղիղ սրտիւ եւ լի շնորհաւք նահատակեցաւ եւ Քրիստոսի լուսոյն արժանի եղեւ, եւ Քրիստոսի ողորմութեանն հասաւ... ամենայն ցաւոց լի լինէր... յաղօթս յիշեցէք եղբարք մեր սուրբ Ներսէս... վասն անուան Քրիստոսի:

Այսպէս գիւղի թուրքերն այս գերեզմանը մահմեդական նահատակի համարելով պաշտում են և ուխտ դառնիս:

Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալեանը տեսել է այս եկեղեցու պարսպի հարաւային կողմում մի կիսաքրտր վէմ, որի վրայ քանդակուած է եղել երկու արձան: «Առաջինն՝ այր փառաշուք բազմեալ ի ճարտարաքանդակ արձան՝ թագ տկանակուռ ի գլուխն, և դայիստն ի ձեռին, զգեցեալ զպեղծաւոր վերարկու՝ որոյ քղանց ծածկէ դոստ. իսկ երկրորդն կին գեղեցկատեսիլ, ի պճնազարդ և ի ծալծալ հանդերձս շքեղացեալ, ունելով ի պարանոցին զմեհեանդ և զմահիկ, զմի ձեռն ի ծնօտին թիկն զաթոռովն ամեալ, և միովն աջակցեալ ընդ առն, և որպէս երեխ՝ է քար զբանդի տան Տարսայի՛ն իշխանաց իշխանին, և յայտոցիկ արձանաց մինն է Տարսայի՛ն իշխանն և միւսն ամուսինն իւր Մինա խաթուն՝ դուստր Ջալալ իշխանի. ըստ որում ի նմին վիմի գրի. «Աստուած շնորհատր առնէ դարբաս պարոն Տարսայի՛նի եւ ամուսնոյն իւրոյ Մինայ խաթունին, ի թվին Հայոց 2109»:

Այս չափազանց հետաքրքրական քարը տեսել է նաև Քաջ-բերունին^{*)}: «Նահատակի աստուածին հինգ քալ դէպի հիւսիս, ասում է նա, դէպի դմբէթաւոր եկեղեցին, հողի տակ թաղուած է երկու կտորից բազկացած կիսաքրտրակ քար, բարձրութեամբ մօտաւորապէս երեք արշին, իսկ երկայնութեամբ չորս արշին: Ստորին կտորը ներկայացնում է երկու մարդոց կերպարանքներ ամուսնեի վրայ բազմած: Զննողի աջ կողմից նստած այր մարդը հագած է երկայն շորեր և փեշերի տակից երևում են՝ ոտերի միայն թաթերը. նորա բաց գլուխը շրջապատած է լուսեղէն ճաղագայթներով և մանեակը զարդարում է նրա պարանոցը: Նորա

*) Ճանապարհորդութիւն. Բ. Հ. եր. 154:

**) Ճանապարհ, նկատողութիւնք. Արարատ 1888 եր. 438:

աջ ձեռքը դրած է ծնկան վրայ, իսկ ձախ ձեռքը քարի հետ կոտորուած անհետացել է:

Այս մարդու աջ կողմում, միւս աթոռի վրայ բազմած է մի

Նկար 33

կին, նոյնպէս երկար շորերով և տակից երևում են միմեանց վերայ ծալած ոտերը: Սորա աջ ձեռքը դրած է իւր դօտկում, իսկ ձախը համապատասխան ծնկան վերայ, երկու ականջի առաջից կախուած են ոլորած կարճ զլխամազերը, ինչպէս այժմս

ևս սովորութիւն է թիֆլիսում... Նրա զուխը ծածկում է վերի մասը քառանկիւնի զլիւսրի։ Այդ պատկերները վերը դրած է թիֆ. ՁԻԳ. (=1274) Աստուած շնորհաւոր անէ՛ դարապաւս պարոն Տարսայիճին Մինա խաթունին իւր ամուսնաւս։

Ընթերցողը պարզ տեսնում է, թէ որքան տարբերում է այս միենոյն քարէ նկարազրութիւնն երկու ճանապարհորդների զրչի տակ, նոյն իսկ արձանազրութիւնը, նրա թուականը միատեսակ չէն արտազրուած։ Եւ որովհետեւ այս քարը եղել է Տարսայիճ իշխանի պալատի դրան կամարաքարը, ուստի եւ ցանկացայ զանել և լուսանկարել։ Եւ որովհետեւ Քաջքերունին ծածկել էր նրան հողի մէջ, ուստի եւ սկսեցի պեղումներ կատարել. այս միջոցին թուրքերն ինձ ասացին, թէ իրենցից մինը գտել է այստեղից մի քանդակազարդ քար, կոտրել և տարել իւր տան պարբապի մէջ գործ անել. անմիջապէս եւ զնացի տեսայ և նկարել տուի (տես նկ. 32)։ Սա երեք կտոր արած կիսաքուրք քար է, արդէն յիշուած մեծութեան, և Տարսայիճի ու Մինա խաթունի բարձրաքանդակներով. միայն Մինա խաթունը ոչ թէ Քաջքերունու նկարազրութեան պէս զննողի աջ, այլ ձախ կողմն է գտնուում, կրճքին մանեակ ունի, իսկ զլիւսին թագ չկայ. թագ ունի Տարսայիճը, կախ ընկած արտախուրակով։ Երկուսի զլիւս շուրջն էլ կայ լուսապսակ։ Սրանից վերև կամարաձև երիզի միջև գրուած է.

նկար 33

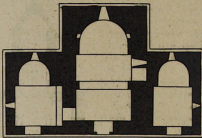
Ած. Շ(ն)հաւոր անէ դարապաւս պարոն Տարսայիճին Մամայ խաթ.ին իւր ւս

Իսկ երկու զլիւսների միջև ին իւր տառերի տակ իբրև երրորդ տողի վրայ նկատուում է մի փակագիր, որ կարելի է կարգաւ իբր անա, այնպէս որ կարող է լինել իւր անա ւս։

Ուշադրու է, որ դարապաւս և պարոն բառերի մէջ Գ. տառը գրուած է երեսը դէպի աջ դարձած։

Սրրորդ նկնդեցին գտնուում է գիւղի մէջ, շինուած է հա-

մարտկ, սև քարից. երկարութիւնն է 20,50, լայնութիւնը 13,50 և բարձրութիւնը մօտ 7 մետր: Եկեղեցին սազանէն է, չորս ամբողջական և չորս անգամ որմնափակ սիւների վրայ (տես նկ. 35) թէ երկարութեամբ և թէ առ ի շեղ (տես նկ. 36) բոլորում են կիսաբլուր կամարներ, կրելով թաղակապ ձեղունք: Այս սիւներով և կամարներով եկեղեցին բաժանուած է երեք մասի (ոսֆ), որոնցից միջինը միւսներից լայն է: Ունի մի անդան և միայն երկու աւանդատուն. (3,70 մետր երկ. 3 մետր լայն. և 4,5 մետր բարձ.): Հիւսիսային պատի մէջ կայ աւանդան: Իւրաքանչիւր պատի վրայ բացուած են երեքական փոքրիկ պատուհաններ: Երկու դռներից արեւմտեանը գեղեցիկ շրջանակով պատած է և կամարակալ քարի վրայ զանգակուած է երկու աղանձիկներ՝ ձախիւնը կնոջ, իսկ աջինը՝ թագակիր տղամարդու գլխով: Սրանից բարձր

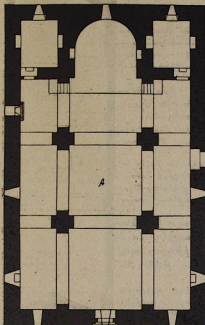
Նկար 34

կայ մի շրջանակով պատած խորշ, մէջը մի խաչ, տակը գրուած եկեղեցի թվի ՌՃԾԲ. (=1703): (Տես Ալբոմ պատկեր XX. 35): Հաւանական է, որ այս թուականը վերաբերի եկեղեցու վերանորոգութեան, մանաւանդ որ եկեղեցու կողակը անհամեմատ աւելի հին տեսք ունի և այստեղի մի հնութիւնից մաշուած միաստղ արձանագրութեան մէջ որոշելի են Սմբատ, Աշոտ, Շահնշահ բաները *):

Չորրորդ եկեղեցին գտնուած է գիւղից դէպի հարաւ, գետի ափին, բազմաթիւ փլատակների մէջ: Երևուած է եղել արքատաշ, մոխրադոյն քարից: Եկեղեցին եղել է անսիւն (նկ. 34), ունեցել է

*) Քաջերունի. Արարատ. 1888 թ. եր. 426.

մէջտեղում երկու որմնասիւն: Չէ ունեցել նաև խորաններ: Այժմ արանց միայն կիսասեր պատերը և սեղանի կամարն են մնում: Այս եկեղեցու հիւսիսային և հարավային կողմերում կան մի մի փոքրիկ մատուռ, կիսասեր դռութեամբ:

Տ 1 2 3 4 5
մ

Նկար 35

Այս եկեղեցու հարավային կիսասեր պատի մէջ կանգնած մի խաչքարի վրայ կարդացւում է.

Այս է հանգիստ տէր Աւագ քահանային [Թ. ՉԼԹ.
(=1290):

Այստեղ, դեռ ութսունական թուականներին եղել է երկու միմեանց կից խաչքար, կիսով չափ թաղուած հողի մէջ: Սրանց վրայի կիսաբոլոր և դեռ այն ժամանակ ընկած քարի վրայ ծաղկաշիւս նկարի մէջ անացրած է եղել Աստուածածնի պատկերը աթոռի վրայ նստած, ձախ ձեռքում աւետարան, և աջ ձեռքի վրայ յենուած Քրիստոսը: Աստուածածնի գլուխին իջնում է ազանակերպ սուրբ Հոգին: Կիսաբոլորակի վրայ գրուած է եղել²⁾).

Աւրհնեալ Աստուածածին իւր միածին Յիսուս Քրիստոս Աստուած...

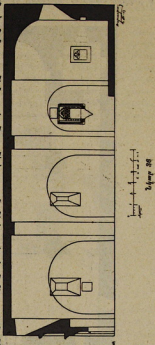
Խաչի ներքին մասում եղել է տապանագիր և ԶԻԲ թուականը:

Աւագեազից մօտ երկու կիլոմետր հեռու գէպի Հոստուն գիւղը կան 2 գեղեցկաքանդակ խաչքարեր, հետեւեալ տապանագրերով.

Ի բարեպաշտ իշխանութեան Տարսայինոյ ես Աւետիս Մխիթարայ որդի խոցաղեղա... թվին 21Բ (=1283).

Գիւղից գէպի արևմուտք, գետի աջ ափին, այգիների մէջ, ուր երբեմն ընդարձակ զերեզմանատուն է եղել, դեռ ևս կանգուն է մի դամբարան, որին տեղացի թուրքերը «Մայր Մարիամ» (Մարիամ անա) են կոչում և պաշտում:

Սա շինուած է սև, սրբատաշ քարով, մի մետրաչափ, քառանկիւնի պատուանդանի վրայ բարձրանում է 2¹/₂ մետր լայնութեան, 1¹/₂ մետր հաստութեան և 3 մետր բարձրութեան և եռանկիւնաձև վերջացած մի շէնք, որի արևմտեան երեսին ա-

²⁾ Քաջերունի. Արարատ, 1886 թ. հր. 444.

ըացրած է մի մեծ խաչքար, զեղեցիկ քանդակներով և շրջանակներով եզրափակուած: Պաշի վերին մասում քանդակուած է Յիսուս Քրիստոս՝ աթոռի վրայ, կողքերին Աստուածածին և Յովհաննէս Մկրտիչը: Պաշի շրջանակի շուրջը գրուած է (անս Աւրոմ պատկեր XX 36):

Այս դայիսոն մխեալ արեամբ անծելոյն Յիսուսի, կանգնեցաւ իշխանութեամբ Բուրթլին. մեք Դրիգոր եւ Մխիթար (ի) բարեխաւսութիւն մեզ և ծնողաց մերոց. թվին 22Թ (=1340).*)

Այժմ սրա հարաւային կողմի ջարերից շատերը թափուած են. խաչի երեսն էլ բաւական քերուած է, որովհետեւ հիւանդները սովորութիւն ունին քար քնելով խաչի երեսին յառաջացած փոշին հաւաքել և անէլ ջրի մէջ՝ որպէսզի նրա զօրութեամբ բժշկուին:

Ա Ր Շ Տ Է Ս

Տեղադրութիւն.—Արատէսի վանքը բարձրանում է Այսասի գիւղի մէջ ընկած մի բլրի զապաթին, որի մի կողմից հոսում է համանուն գետակը: Վանքը պարսպապատ է եղել, որի միայն հիմնապատներն են մնացել այժմ:

Վանքից դէպի հիւսիս, գետի ձախ ափին, բարձրանում է մի այլ, ժայռապատ բլուր, որի շուրջը ևս, թէպէտ տեղ տեղ, նկատուում են պարսպի հետքեր: Երեւի սա մի փոքրիկ մարտկոց է եղել, Այստեղ կան երկու բնական մեծ քարայր:

Թէ այս տեղից և թէ վանքի բլուրից զեղեցիկ տեսարան է բացւում, մանաւանդ դէպի գետի աղաւառոտ եզերքը: Այստեղի կլիման բաւական մեղմ է: Կառքի ճանապարհ չկայ, մի կածան է, որ հազարաւոր պտոյտներ անելով բարձրանում է այստեղ:

Պատմական տեսութիւն.—Արատէսի վանքի հիմնադրութեան տարեթիւր և հիմնարկողի անունը յայտնի չէ: Վանքի արձանագրութիւնները վկայում են միայն հետեւեալը.

Նի թվին 2ԺԹ (=1270) ի տէրութեան փառաւոր իշխանին Սմբատայ և հարազատի իւրոյ Տարայիճին ես նուստ արեղայ Հայրապետ... կրկին շինեցի զվանս և նորոգեցի զեկեղեցիս, շինեցի զգաւթս:

Սրանից մի կամ երկու տասնեակ տարի յետոյ, վերոյիշեալ Տարայիճ իշխանի որդի Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոսը

*) Վերջէ տալն արագրուած է Հ. Ալիշանի Սխաղանդի:

«Մանեալ զի բազում ժամանակաց ժառանգութիւն էր լեալ այս Նորավանից սուրբ ուխտին, հաստատեցի եւ զԱրատէս, որ մեր սեփական հայրենիք էր... ժառանգութիւն և հայրենիք սուրբ և գերազաւ դամբարանին մեր Նորավանից:

Միենոյն բանը յիշատակելով իւր պատմութեան վերջին (ՀԱ) գլխում՝ Ստեփաննոս Օրբելեանը յայտնում է, որ «Վասն տօթոյ տեղոյս (Նորավանից) որ յամարայնի չկարէին բնակնչ եղիսկոպոսըն և սպասաւորքն, սահմանեցաք զԱրատէսի վանքն»:

Սարգիս եղիսկոպոս Ջալալեանը տալով է, թէ այս վանքի զանգակատան ներսը, արեմտեան դրան առաջ մի շէնքեցկակերտ տապանի վրայ գրուած է եղել՝ «Ստեփաննոս պատանի որդի Կարապետ աղին կրկին նորոգեցի զԱրատէս. թվին 528» *) (=1303):

Միենոյնը աւանդում է և Քաջբերունին, միայն տապանագիրը այսպէս է ընդօրինակում.

Ստեփաննոս պատանին շինեց զԱրատէս թվակ-
228 (=1533):

Այս միմեանցից բաւական տարբեր, և թուականով 230 տարով զանազանուող տապանագիրը եւ, իմ ուղեկիցներին հետ շատ որոնեցի, սակայն չգտայ: Ջարմանալի է, որ միենոյն բառը մինը կարդացել է կրկին նորոգեցի, միւսը՝ շինեց:

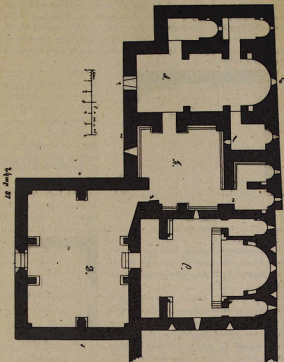
Մի ուրիշ արձանագրութիւն էլ վկայում է, որ Ստեփաննոս Միւնեաց եղիսկոպոսը տուել է այստեղի երեք եկեղեցիներին՝ սուրբ Միանին, Աստուածածնին և ս. Կարապետին՝ իւր «սեփական վիճակէն ի Գեղարունոյ զգեղն Վանկվան, զԿիտանոցն, զՓառագունի, Վասակաշէն, զՇիկարին, Քուլինսկն, Քաթարանց, զԴարբանտն»:

Մի նշանաւոր արձանագրութիւն էլ վկայում է, որ Սադրակայ որդի Վասակը, որ կողմնակալ է եղել Գառնիից մինչև Բաղկուշատ, 1220 թուին, ուրեմն եկեղեցու վերաշինութիւնից առաջ, տիրել է Եկեղեաց ձորի ամրոցներին, որի համար և այս և Նորավանից վանքերի միաբանութիւնները Գ. պատարագ են հաստատել:

Վանքի Նկարագրութիւնը.—Արատէսի վանքը (նկ. 37. տես Ալբոմ. պատկեր XXI. 31 և 32) բաղկացած է երեք եկեղեցիներից (ա. 6. Ե.) և մի գաւթից (Ա.). Ինչպէս երևում է գաւթի հաւաքային պատի արձանագրութիւններից՝ եկեղեցիների անուն-

*) Ս. Ջալալեան ճանապարհորդութիւն Բ. հ. եր. 158:

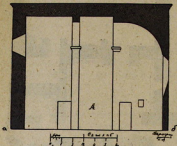
ներն եղել են ս. Սիոն, ս. Աստուածածին և ս. Կարապետ, միայն հնարաւորութիւն չկայ որոշելու, թէ այս անուններից որը ճշմեղեցուն է տրուած: Երեք եկեղեցիներն էլ միմեանց կից են, արևելեան կողմից միեկուսի զծի վրայ, միայն արևմտեանից՝ հիւ-

սիսային եկեղեցին փոքր ինչ յետով է: Գաւիթը քարձրանում է հարաւային ամբողջ և միջին եկեղեցու կիսի առջև:

Հնագոյն կամ հիւսիսային եկեղեցին (նկ. 37 ա. և 38) շինուած է սև, սրբատաշ քարից: Երկարութիւնն է 9¹/₂, լայնութիւնը 3,90 և քարձրութիւնը՝ մօտ 8 մետր: Եկեղեցին անսիւն

է, մի սեղանով, որ բռնում է ամբողջ լախութիւնը և ունի բոլորական կողակ: Սեղանի աջ կողմում կայ մի մեծ աւանդատուն (նկ. 39), որ շինուած է միջին եկեղեցու տարածութեան մէջ, երկու այլ աւանդատներէ կից և դուռը սեղանի կողքից է: Նոյն սեղանի ձախ կողքումն էլ կայ մի ուրիշ աւանդատուն, որի դուռը սեղանի վրայից է: Այս աւանդատունն էլ եկեղեցու տարածութիւնից դուրս է և իւր առջևում մի ուրիշ աւանդատուն ևս ունի, որի մէջ մի դուռ բացւում է այս եկեղեցու արևմտահիւսիսային կողմից: Այս երեք աւանդատներն էլ կամարակապ սեղաններ ունին:

նեղ պատուհան: Մի մի փոքրիկ պատուհան էլ բացւում են աւանդատների մէջ:

Հարաւային պատի վրայ, աւանդատան դուռն մօտ, կայ մի սրուակի բարձրաքանդակ, 40 հարիւրամետր բարձրութեան:

Արևմտեան պատի մէջ բացւում է մի դուռ, որ արտաքուստ ոչ մի զարդարանք չունի: Սրա ձախ կողմի քարերից մինը, որ գոյնով միւսներից փոքր ինչ է, տարբերւում է, բայց կանոնաւոր կերպով դրուած է, իւր վրայ կրում է մի գեղեցկաքանդակ խաչ՝ հետևեալ արձանագրութիւնով. Սբ, ԴՍՈՒՍ կանկեցուցի Բուլպէկին թվ. ՌՀԾ (1626):

Եկեղեցու պատերից միայն արևմտեանի վրայ կան քանդակներ. պատուհանը եզրափակուած է խաչան շրջանակով և բարձրում մի գեղեցիկ վարդապարտ ունի:

Եկեղեցու հարաւային և հիւսիսային պատերին կից բարձրութեամբ են քանակիւնի որմնասիւներ, որոնց վրայ դէպի ձեղունը բողոքում են պայտածե կամարներ: Ձեղունը թաղակապ է և մեծ մասը խոնարհուած:

Արևելեան և արևմտեան պատերի մէջ կան մի մի երկար և

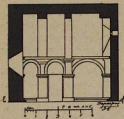
Նկար 39

Այս եկեղեցու հարաւային պատի մէջն էլ կայ մի դուռն, որ բացւում է մի ինքնատիպ շէնքի մէջ, Վերջինս մի քառակուսի դաւիթ է և արեւելեան կողմը, առաջին եկեղեցու աւանդատան կից ունի երկու, միմեանց մէջ բացւող աւանդատներ կամ մատուռներ (Նկար 37 B և 40)

Բուն դաւիթը 5,5 մետր երկարութիւն ունի, նոյնքան էլ լայնութիւն և մօտ 6 մետր բարձրութիւն։ Անսին է, միայն հարաւային և հիւսիսային պատերի մէջ կան երեքական քառանկիւնի որմասիւններ, որոնց վրայ, պատերին կից, բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, յառաջացնելով 35 հարիւրամետր խորութեան խորշեր, ամբողջովին ծածկուած արձանազրութիւններով։ Արեւելեան պատի մէջ կայ մի երկար և նեղ պատուհան, որա ներքև մէկը միւսի տակ երկու խաչքար. մի քիչ հեռու, աջ կողմում, մի ուրիշ։

Ձեղունը ներքուստ թաղակապ է, իսկ արտաքուստ՝ սակաշէն։

Արեւելեան պատի մէջ բացւում է մի դուռն մի փոքրիկ,

Նկար 40

խարէն ունի մի նեղ և երկար պատուհան։ Այս աւանդատան կից է, միայն անհաղորդ, առաջին եկեղեցու աւանդատունը։

Գաւթի արեւմտեան պատի մէջ ևս բացւում է մի ուրիշ դուռ, որ տանում է դէպի գեղեցկաշէն, երկրորդ գաւթը, որ շինուած է յատկապէս երրորդ, ամենագեղեցիկ, եկեղեցու առջև։

Նախ նկարագրենք եկեղեցին, որ կից է առաջին գաւթին և նրա մատուռներին։

Առ շինուած է սե, սրբատաշ քարից. երկարութիւնն է 9,50, լայնութիւնը 6,75 և բարձրութիւնը՝ մօտ 6 մետր մինչև կաթուղիկէն, որ քանդուած է։ Նոյն վիճակին է նախարկուած նաև ձեղունը և հարաւային պատն ամբողջովին՝ կոշկոռները լցուած են նաև եկեղեցու մէջ։

Եկեղեցին ներքուստ անսին է։ Ունի երկու աւանդատուն՝ իսկ արևմտեան կողմում՝ նախնական աւանդատների փոխարէն, նոյն մեծութեամբ կամարակապ խորշեր։

Վեց որմնասիւնների վրայ բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, որոնցից միայն արևմտեան կողմում բոլորողներն են կանգուն մնացել (*Տես Ալբոմ XXII. 35*)։ Որմնասիւնները բաղկացած են մի կիսաբոլոր և սրա կողքերին երկու քառանկիւնի կիսասիւններից, կիսաբոլոր և քառանկիւնի խոյակով, և երևի նոյնպիսի, միայն հակադիր խարիսխով։ Սեղանը կիսաբոլոր է, (տես Ալբոմ XXII. 34) բոլորածն կողակով։ Իւրաքանչիւր պատի մէջ կայ մի մի նեղ և երկար պատուհան։

Արտաքուստ՝ արևելեան պատի մէջ կան երկու ներսանկուած՝ հռոմէական արեգակով պատկուած։ Սրանց միջև բացւում է մի նեղ և երկար պատուհան, գեղեցիկ շրջանակով եզրափակուած։ Նոյնպիսի, միայն համեմատաբար աւելի փոքր պատուհաններ, բացւում են խորանների մէջ։

Չորս գեղեցիկ խաչքարեր զարդարում են արևելեան ճակատը։

Հարաւային պատը մեծ մասամբ քանդուած է։ Մնում է միայն արևմտեան կամարի մասը, ուր կայ մի ներսանկուած և մի արեգակնային ժամացոյց՝ հայկական թուանշաններով։

Արևմտեան պատի մէջ բացւում է մի դուռ դէպի գաւիթը (*Տես ալբոմ պատկեր XXII. 33*)։

Հիւսիսային պատը ծածկուած է կողքին շինուած առաջին գաւթի պատով, որ աւելի հասարակ է։ Մի նեղ և երկար պատուհան, գեղեցիկ շրջանակով, բացւում է նոյն գաւթի մէջ։

Այս գաւթը (Նկ. 37 II), որ հաւանօրէն Հայրապետ արեղայի շինածն է ԺԳ. դարում, կառուցուած է սե, սրբատաշ քարով։ Երկարութիւնն է 7,15, լայնութիւնը 9,15 և բարձրութիւնը մօտ 6 մետր։ Ամբողջ շէնքը անսին է, թաղակապ և մէջտեղում մի կլոր հերթիկ ունի (Նկար 41 և Ալբոմ՝ պատկեր XII. 36)։

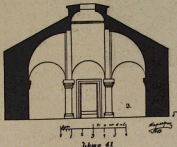
Այս հերթիկը արտաքուստ քառանկիւնի հիմք ունի և $1\frac{1}{2}$ մետրաչափ բարձրանում է ութանկիւնի ձևով։ Ներքուստ շրջանակաձև է, և զանազան արարեսկներով նեղանալով մօտ 70 սանտիմետրաչափ բացուածքով վերջանում (Նկար 42)։

Գաւթի երեք անկիւններում մի մի, հարաւային և հիւսիսային պատերի մէջ տեղ նոյնպէս մի մի, իսկ արևելեան և արևմտեան պատերում, դռների կողքերից, երկական, ընդամէնը 9 որմնասիւններ են բարձրանում, որոնց վրայ բոլորում են պատերին կից կիսաբոլոր, իսկ ձեղունին կից՝ պայտածն կամարներ։

(Տես ալրոժ՝ պատկեր XXIII. 36 և 37 և XXV. 38)։ Որմասիւներից չորսը, որ բարձրանում են դռների մօտ, ներկայացնում են վեցակողման կիսասյուներ՝ յանկած քառանկիւնի որմասեան վրայ, խոյակը կիսաբոլոր է և քառանկիւնի, իսկ խարիսիւր՝ քառանկիւնի։

Միւս վեց որմասիւնները կիսաբոլոր են և կողքերը քառանկիւնի։ Սրանց բոլորի բներն էլ միակաուր քարերից են, 1,60 մետր բարձրութեան։

Գաւթի հարաւային պատն ամբողջապէս քանդուած է. մընում է միայն մէջտեղի սիւնը և նրանից դէպի ձեղունը բարձրացող կամարը, ինչպէս և անկիւնների որմասիւնները։ Կանգուն են նաև հիւսիսային պատի միջին սիւնն ու կամարը և արեւելեան կամարը, իսկ արեւմտեանը քանդուած է։

Արեւմտեան պատի մէջ բացւում է մի դուռ, և սրա վերև՝ մի ուղաս, որը միայն ներսից է նկատելի, որովհետև դռի կողմից պատը բանդուում է։

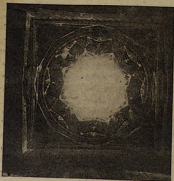
Դուռը զարդարուած է կլոր և քառանկիւնի կիսասյուներով և պայտաձև կամարներով։ Կամարակապ քարի

վրայ կայ մի բարձրաքանդակ, որ ներկայացնում է Աստուածածինը՝ մանուկ Յիսուսը գրկին, աջ կողքին մի կին, ձախին մի միրուսաւոր տղամարդ՝ դաստակները միմեանց յենած և առջ պարզած։ Աստուածածնի աջ կողմին քանդակուած է արևմտաբարեւոյ ճեղքի մի կողմից։ Սրկու գեղեցիկ խաչի քանդակուած են կամարի և շրջանակի միջև։ Աջ կողմի խաչի մօտ մի փոքրիկ խաչ էլ է քանդակուած։

Արժանագրութիւններ.— Արատէս եկեղեցու դրան ձախ կողմը. (Նկար. 43)։

Կամաւ կարող հզաւրին Այ. և Տր. Մոսիփանոս Սիւնեաց եպիսկոպոս որդի միծի և բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Տարսայիճին, ծանեալ զի ի բազում ժամանակաց ժառանգութի էր լեալ այս եկեղեցիս Նորավանից։

սր. ուխտին հաստատեցի ես զԱրատէս որ մեր սեփական հայրենիք էր իւր ամէն սահմանսըն գեղս վեց հայրենիք հաւր մեր ժառանգութե և հայրենիք սր. և գերափառ

Նկար 42.

խի և հանել ջանայ յԱյ. և յիւր Մահմետէ ապիզար է և Ռ. Ռ. նալաթ լինի.

Սրա տակ.

Կամաւն Այ. ես Նուրուհս աղախին Քի. միաբանեցա ի սր. ուխտս Արատէս եւ ետու ե. ամբարը եւ սահմանեցին միաբանքն զսր. Սարգսի շարաթ աւրն պատարագն ինձ յիշատակ եւ զկիրակէն առն իմո Հասանա. կատարիչն աւրհնալ եղիցին յԱյ.:

Սրա կողքին, զբան մօտ, ներքուստ.

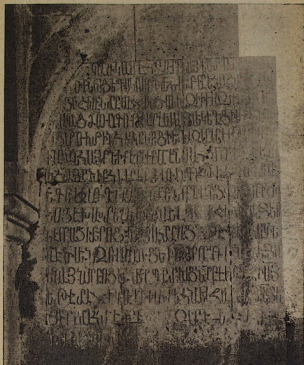
Ես Թահմեղէքս միաբանեցայ սուրբ ուխտիս. միաբանք սահմանեցին սր. Քաչին շարաթ աւրն Ա. պատարագ:

Գաւթի արեւելեան պատի միջին կամարի մէջ.

Ի թվին 280. (=1270) ի տէրութեան փառաւոր իշխանին Սմբատայ եւ հարազատին իւրոյ Տարսայիճին, ես Նուաստ արեղայ Հայրապետ անուն սպասաւոր բանի կրկին շինեցի զվանս եւ նորոգեցի զեկեղեցիս, շինեցի զգաւթս

դամբարանին մեր Նորավանից. զոր մի որ իշխեսցէ խախտել և խափանել կամ յիշխանաց կամ ձեռնաւորաց ի մերոց կամ յաւտարաց իթէ հակառակին անէծս և նզովս առցեն ի սր. Երրորդութենէն և յամենայն սրբոց և մեր պարտեացն տէր է առաջի Այ. և թէ Տանիկ աւագ փո-

և զայլ ինչ որ... զկոչոց՝ այգին յՈստին և զԹեղուտն ի
...Մնաղաձորում... մը զնեցի և տուի ի ս. Սիոնս... հաս-
տատեցար զսուրբ Գրիգորին զշարաթն և կիւրակէն ինձ

Նկար 43.

յիշատակ կրկին... կատարիչը արհնին յամէն սրբոց, և
հակառակադրն տանջեսցին ընդ Յուդայի և ընդ Բելիա-
րայ ի մեծի աւուրն, ամէն:

Ժամատան կամարի վրայ.

Եւ Մամարս միարանեցա եւ ետու զինչ ունէի ի սուրբ եկեղեցիս, սպասաւորը սահմանեցին Ա. Ժամապատարագել ի վերափոխման սբ. Աստուածածնին. կատարիչքն աւրհնին Աստուծոյ, եւ խափանիչքն դատին ի Տեառնէ.

Գաւթի հարաւային պատի վրայ.

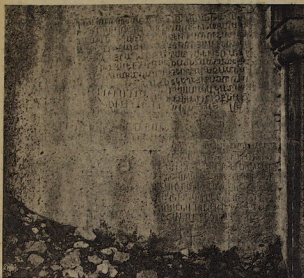
Կամաւ կարող հզաւրին Այ. եւ Տէր Ստեփանոս Սիւնեաց արհեպիսկոպոս, որդի մեծի եւ թարեպաշտ իշխանաց իշխանին Տարսայիճին ետու սուրբ Սիւանիս եւ Աստուածածնիս սուրբ Կարապետիս ի մեր սեփական վիճակէն ի Գեղարունոյ զգեղն Վանեման, զԿիտնանոցն, զՓառագունի, զՎասակաշէն, զԸփկակարքն, Խուլինական, Բաւթարանց, զԹամբարարքն, զի թէ որ իշխեսցէ խախտել կամ խափանել ի մերոց կամ լաւտարաց, զիմ պատիժս կրեսցէ յԱյ. Այսր սահմանեցաք որ տիրէ մեր նրստազահի ու մեծ իշխանաց իշխան իմ փառաւոր հարազատին Նիկիւմին՝ յիշատակն այլ իմաստ իւր կարգած. Կամովին մեր սահմանած կտակս այլ ցեղս զնէ մասն ու բաժին գլուղաի առցէ ու զայլ խաչահանուացն, եւ մեր պարտեացն տէր է առաջի Աստուծոյ, ի Թվիս ԶԾ (=1301).

Արատէսի դռան ներսի կողմը (տես նկար 44),
ԻՈԿԹ. (=1220).

Ի Թագաւորութեան վրաց Լաշաին եւ յաշխարհակալութեան Իւանէ Աթաբէգի, եւ Վասակ որդի Քաղբակա կողմնապահ ի Գառնո մինչեւ ի Բարգուշատ եւ առի զամրոցանիս Նղեզեաց Զորոյս աւզնութեբն Այ. ի հայրապետութե Տր Սարգսի եւ առաջնորդքս վանացս եւ Նորափնաց հաստատեցաք Գ. Ժամ զՀամբարձմանն զերեք աւրն զամենայն եկեղեցիքս Զորոյս՝ Վասակա կատարեն եւ կատարիչքն աւրհնին յԱյ. ամէն.

Տապանագրեր.—Եկեղեցիների արևելեան կողմը մի օբոբոցաձև տապանաքարի վրայ 28 հարիրամետր երկարութեան տառերով գրուած է.

Ջերջանիկ ըաբունապետն Հայրապետ նորոգող այսմ
ուխտի լիշ. թվ. 21թ (=1290).

Նկար 44.

Գեոսեղբին հզաժ գերեզմանատան խաչքարերի վրայ.

Թվին 2ԺԲ (=1363) Նշանս Թանկին է. Աստուած
ողորմի նմա. ամէն:

Թվին 2ԺԳ (=1364) Տէր Աստուած ողորմէ Այսա-
խուխին. ամէն:

† Սուրբ Նշանս Հասան(այ) է, որը կարդաք յիշեցէք
ի Գս. Թվին 2ԺԵ (=1366).

Մի նորագոյն գերեզմանաքարի վրայ.

Այս է հանգիստ Սարգսի Թվին ՌճԿԲ (=1713).

Գեորգիին եղած գերեզմանատան մի հասարակ խաչքարի վրայ.

Քաչս բարեխաւս Նատարդուին որ տղայ հասակ մեռաւ թվին 22 (=1531).

Եկեղեցու արեմտեան դռան ձախ կողմի քարերից մինի վրայ քանդակուած է մի խաչ և արձանագրուած.

Սրբ խաչս կանկեսցուցի Յուլիէկին թվ. Ռէե (=1626).

Մի տապանքարի վրայ.

Այս յարկ տապանի Յովսէփու աստուածախաւս վարդապետի. թվ. 21Ա (=1282).

Ժամատան առջև, պարտիզում ընկած մի օրօրոցաձև տապանքարի վրայ.

Այս Մխիթար կիսաւրեայ փոխեցաւ ի Քս եւ եթող աուր անմխիթար ծնողացն. թվ. 2ԺԳ (=1464).

Ժամատան հարաւային պատի առջև մի խաչքարի պատանդանի վրայ.

Սուրբ խաչս բարեխաւս Մէհրապին.

Նոյն տեղի մի ուրիշի վրայ.

Սահակ հրէցս յաղաւթս. թվին ՆԻԴ (=975).

Նոյն տեղում մի ուրիշ խաչքարի վրայ.

Սուրբ խաչս բարեխոս Զանադին.

